

Groen

Mr. G. Groen van Prinstererstichting | Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie

*De overheid
achter de
voordeur*

Pagina 06

*'We moeten positief
zijn, niet vervallen
in activisme'*

Pagina 30

*'Raadsleden:
ga het stadhuis uit
en kies je battles'*

Pagina 52

Gezin

Groen is een uitgave van

ChristenUnie
Bestuurdersvereniging

Inhoud.

- 06 De overheid achter de voordeur
Door Laurens Wijmenga en Marianne de Wolff
- 12 'Vechtscheidingen zijn voor mij een belangrijk thema'
Interview met André Rouvoet
- 18 Refamilization: de terugkeer van gezin en familie in de zorg
Door Wim Dekker
- 24 Overheid, investeer in (ex-)partnerrelaties
Door Esther Kluwer
- 30 'We moeten positief zijn, niet vervallen in activisme'
Interview met Anton de Wit
- 34 Verandering van de tijden en het debat in de ChristenUnie
Door Marianne Verhage – Van Kooten

Boeken.

- 42 Verfrissend katholiek uitzicht
Door Djarno Wiegman
- 44 De opkomst en ondergang van markteconomieën
Door Hilco van Elten
- 46 Informatieve studie over gewetensvrijheid is mild over de SGP
Door Remco van Mulligen

Actueel.

- 52 'Raadsleden: ga het stadhuis uit en kies je battles'
Interview met Setkin Sies
 - 60 Altijd in de minderheid
Door Remco van Mulligen
 - 66 Electorale kansen voor de ChristenUnie
Door Addy Plieger en Kees Sinke
 - 70 Geld is tijd
Door Teunis Brand
-

Het gezin als geschenk

De plek die je als kind in het gezin inneemt – oudste, ergens in het midden, jongste – heeft invloed op je latere karakter. Althans, zo gold lange tijd een algemeen aanvaarde vooronderstelling. Twee jaar geleden weerlegden Duitse wetenschappers deze hypothese echter met grootschalig onderzoek. Zij vonden geen directe relatie met dominante karaktereigenschappen als emotionele stabiliteit, vriendelijkheid of zorgvuldigheid. Maar dat het gezin waarin je opgroeit impact heeft op je identiteitsvorming, is nog altijd onbetwist.

Niemand kiest het gezin waarin hij wordt geboren. Het is je gegeven. In het beste geval is dat een plek van onvoorwaardelijke liefde en veiligheid, waarin je tot volwassenheid kunt rijpen. Een plek waar je het leven met al zijn moeiten leert omarmen, waar verschillen worden gevierd en gebrokenheid geheeld. Maar er kan ook heel veel misgaan in dat gegeven gezin. Dan is die gegevenheid een zware opgave, waar niet iedereen zich aan waagt.

In onze door maakbaarheidsidealen gedreven samenleving is het gezin een kwetsbare entiteit. De gegevenheid van een gezin staat haaks op onze hang naar zelfbepaling. Ook voor de overheid is het niet gemakkelijk om de imperfectie en kwetsbaarheid van gezinnen op waarde te schatten. Dit nummer gaat in op de vraag hoe de overheid recht kan doen aan de positie van het gezin. Daarmee lopen we vooruit op een publicatie van het WI in het voorjaar van 2018. De christelijk-sociale traditie is altijd terughoudend geweest om de overheid een rol te geven. Ze kent het gezin een eigen kring, een soevereine sfeer toe. Waar brengt het doordenken van die traditie ons in de huidige ontwikkelingen van nieuwe gezinsvormen?

Het Nieuwe Testament geeft zicht op een nieuwe werkelijkheid voor het aardse gezin, als Jezus zegt: “Want ieder die de wil van mijn Vader in de hemel doet, is mijn broer en zuster en moeder.” (Mt 12,50) In die werkelijkheid zijn de aardse verbanden ondergeschikt aan het hemelse gezin dat God verzamelt uit alle windstreken. Slechts in dat vooruitzicht kunnen we de onvolmaaktheid van aardse gezinnen uithouden en het gezin als geschenk ontvangen.

Esther Paul-Jonker hoofdredacteur

De overheid achter de voordeur

Alle ouders verplicht op opvoedcursus. Met die aanbeveling wil de Taskforce Kindermishandeling misbruik en mishandeling van kinderen tegengaan. Het idee is niet nieuw: onder het motto “Als je auto wilt rijden, heb je toch ook een rijbewijs nodig?” stelde de Rotterdamse wethouder Leonard Geluk (CDA) in 2010 voor om opvoedcursussen voor bepaalde ouders verplicht te stellen. Zijn opvolger Hugo de Jonge kreeg in 2016 landelijke bekendheid met een ander voorstel om vergaand in grijpen in de privésfeer: stel anticonceptie verplicht voor vrouwen met psychische problemen of verslavingen. Dit idee was eerder al gelanceerd door onder meer PvdA-Kamerlid Marjo van Dijken (in 2008) en kinderrechtser Paul Vlaardingenbroek (in 2013). Voorstellen om de bemoeienis van de staat met het gezinsleven uit te breiden lijken steeds weer terug te keren. Maar is dit ook zinvol?

Door Laurens Wijmenga en Marianne de Wolff

Achter de voordeur | Een forse uitbreiding van de overheidsinvloed achter de voordeur vond plaats onder het kabinet-Balkenende-IV (2007-2010), met steun van CDA en ChristenUnie. Het onder toezicht plaatsen van kinderen werd makkelijker en een ‘elektronisch kind-dossier’, door velen (mis)verstaan als staatsdossier vol met privacygevoelige informatie, werd ingevoerd. Verplichte opvoedondersteuning en een verplichte taaltoets en voorschool voor peuters bleken echter een brug te ver. Na veel negatieve reacties werden deze voorstellen afgezwakt of ingetrokken.

Pleidooien voor meer staatsingrijpen op dit gebied komen vaak op na drama’s in gezinnen en de golven van media-aandacht die daarop volgen. Zo vormden de moorden op Savannah en het ‘meisje van Nulde’ mede de aanleiding voor de hervormingen in de jeugdzorg, die door Balkenende IV zijn doorgevoerd. De noodzaak hiervan werd overigens breed onderschreven door professionals. Regelmatig zijn dergelijke plannen ook ingegeven door frustratie over hardnekkige maatschappelijke problemen, zoals de integratie van nieuwkomers. Een voorbeeld is de verplichte peutertaaltoets, die wordt gemotiveerd door zorgen over taalbeheersing van, vaak allochtone, kinderen en hun integratie op latere leeftijd.

De val van het ‘betuttelende’ vierde kabinet-Balkenende betekende niet het einde van plannen voor overheidsingrijpen in de gezinssfeer. Denk bijvoorbeeld aan het recente plan van CDA en SGP voor verplichte *mediation* bij echtscheidingen van koppels met kinderen. Wel lijkt er wat meer terughoudendheid te zijn ontstaan, om serieus werk te maken van dergelijke ideeën. Zo kreeg het plan van Hugo de Jonge, om een bepaalde groep vrouwen verplichte anticonceptie te geven, in de Tweede Kamer alleen steun van de PvdA. En een voorzichtig geformuleerd SER-advies voor een verplichte taaltoets en voorschool werd onlangs niet door het kabinet Rutte-Asscher overgenomen. Dit terwijl in 2006 een veel explicietere motie van Wouter Bos en Mark Rutte nog een brede Kamermeerderheid haalde. Deze terughoudendheid hangt mogelijk samen met andere ontwikkelingen, die in het vervolg van dit artikel aan bod komen.

Het opvoeden verleerd? | Ruwweg vanaf het begin van Balkenende IV is onder wetenschappers een ontwikkeling zichtbaar, die haaks staat op de trend van meer overheidsbemoeienis met het gezin. Pedagogen, onder wie hoogleraar pedagogiek Jo Hermanns, signaleren dat ouders te snel

PERSONALIA
Marianne de Wolff is research scientist bij TNO, op het expertisegebied Child Health.

Laurens Wijmenga werkt als onderzoeker bij het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie en bereidt een publicatie voor over het gezin.

SAMENVATTING
• Regelmatig verschijnen er pleidooien om als overheid achter de voordeur te treden om zo problemen in gezinnen op te lossen.

• Christelijke partijen moeten inzetten op versterking van sociale netwerken, met name in probleemwijken.

professionele zorg inschakelen bij opvoedvragen. Een op de zeven Nederlandse kinderen krijgt inmiddels gespecialiseerde zorg. “Zijn we het opvoeden soms verleerd?” vroeg Hermanns zich af in zijn oratie in 2009. De vraag naar specialistische zorg blijft jaarlijks groeien met 6 tot 10 procent en die stijging kan niet verklaard worden uit een toename van het aantal problemen. Vaak wordt gewezen op de burger, die mondiger en veeleisender zou zijn geworden. Ook de groeiende roep uit de samenleving om risico's uit te bannen en incidenten te voorkomen speelt een rol. De Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) spreekt in dit kader van het ‘Savannah-effect’: om incidenten te voorkomen heeft de overheid geïnvesteerd in de professionalisering van de jeugdhulpverlening. Hierbij is meer nadruk komen te liggen op vroege signalering van problemen. Een bijkomend effect van vroege signalering is dat een ‘boeggolf’ van extra indicaties ontstaat, doordat gemeenten eerder achter de voordeur komen.

Maar belangrijker is volgens Hermanns de neiging bij ouders en professionals om opvoed- en opgroei problemen te problematiseren en te medicaliseren. Ouders citeren steeds vaker psychiatrische handboeken als ze omschrijven wat ze lastig vinden in de omgang met hun kinderen. En professionals schetsen te snel een lonkend perspectief van snelle en effectieve interventies die, mits vroegtijdig toegepast, een groot aantal problemen kunnen voorkomen. Gewone opvoedvragen worden zo al gauw problemen waarvoor ouders bij professionele hulpverleners aankloppen, terwijl een groot deel van die vragen binnen het sociale netwerk van ouders aangepakt kan worden.

Het gezin geherwaardeerd | Voor een gezonde ontwikkeling van kinderen is, zo betoogt Hermanns, niet een sterkere staat nodig – of een overheid die ingrijpt achter de voordeur – maar een stevige pedagogische *civil society*. Ouders moeten weer gaan opvoeden en daarbij ondersteund worden door een sociaal netwerk van burens, vrienden en familieleden. De waarheid van deze stelling is inmiddels aangetoond in diverse studies: in wijken waar meer sociale samenhang is, blijken risicovolle opvoedingssituaties – zoals kindermishandeling – af te nemen. Volgens het Nederlands Jeugd Instituut is de sociale binding van een kind met relaties binnen gezin, school en de wijk zelfs de belangrijkste beschermende factor tegen opgroei- en opvoedproblemen. Sterke sociale verbanden geven het gezin meer drachtkracht, zijn goed voor de sociale en morele ontwikkeling van het kind, en kunnen voorkomen dat problemen verergeren. Dat laatste effect levert ook geld op: door opvoedproblemen in gezinnen te ‘normaliseren’, kan dure en zware hulp worden voorkomen. Hierdoor blijft dit soort hulp beschikbaar voor gezinnen die dat echt nodig hebben.

Ook de Britse sociologe Jan Macvarish bepleit een herwaardering van de rol van het gezin – en meer specifiek die van de ouders – in de opvoeding. In haar boek *Neuroparenting, the expert invasion of family life* (2016) waarschuwt ze voor politici en beleidsmakers die, verwijzend naar de wetenschap, ouders met dwang naar gewenste vormen van ouderschap willen duwen. Zij bepleit een herwaardering van de bijzondere band die kinderen met hun ouders hebben. Zelfs in situaties van misbruik is het volgens haar beter dat kinderen bij hun ouders blijven.

In Nederland is dit standpunt eerder naar voren gebracht door pedagoog

Bas Levering en hoogleraar rechtsfilosofie Andreas Kinneging. In hun essay ‘In het belang van het kind’ (2007) betogen zij dat de overheid zeer terughoudend moet zijn met het ingrijpen in het gezin door bijvoorbeeld ondertoezichtstelling of verplichte opvoedondersteuning. Niet alleen omdat de relatie tussen kinderen en ouders onvervangbaar is, maar ook omdat er eenvoudigweg geen reden voor ingrijpen is. Nederlandse kinderen behoren namelijk tot de gelukkigste en gezondste kinderen ter wereld, zo blijkt telkens weer uit onderzoek van onder andere Unicef.

Achterstandsgebieden | Natuurlijk is dat een gemiddelde en is ook in Nederland naar schatting 15 procent van de kinderen minder gelukkig of gezond. De plekken waar deze kinderen wonen, zijn echter vrij makkelijk aan te wijzen. Stads wijken als Ondiep, Kanaleneiland, de Bijlmer en Charlois en soms hele gemeenten, zoals Veendam en Heerlen, zijn bekende achterstandsgebieden. Hier wordt laag gescoord op kindvriendelijkheid, zijn weinig sportvoorzieningen en speeltoestellen, zijn de scholen slecht en is het verkeer onveilig. Ouders hebben er vaak een laag inkomen en dito opleidingsniveau. Eenoudergezinnen van niet-westerse herkomst en gezinnen met verslaafde, criminele of psychiatrische ouders zijn er oververtegenwoordigd. Kinderen uit deze gezinnen hebben een aantoonbaar grotere kans op ontwikkelings- en gedragsproblemen en om mishandeld te worden.

Deze plekken zijn al lang en breed in beeld bij de overheid en zorgverleners. De onderliggende oorzaken van een ongezond opvoedingsklimaat, zoals criminaliteit, verslaving en armoede, kunnen er worden aangepakt binnen de bestaande kaders en bevoegdheden.

Verplichte opvoedcursussen of anticonceptie pakken niet die oorzaken, maar slechts de daaruit voortvloeiende symptomen aan. Bestuurlijke aandacht voor de problemen van achterstandsgebieden blijft wel nodig. Hiervoor zijn een lange adem en een flinke zak geld vereist – precies waar het helaas aan ontbrak bij de relatief kortstondige ‘krachtwijken’-aanpak en het budgetloze Nationaal Programma Rotterdam Zuid.

Het soevereine gezin | Afgezien van de twijfelachtige effectiviteit is het ook tegen de achtergrond van de politieke traditie waarin het CDA en de ChristenUnie staan, vreemd dat juist een kabinet met deze partijen voornemens was dwingende overheidsbemoeienis met het gezin uit te breiden. Een kerngedachte in deze traditie is immers het principe van soevereiniteit in eigen kring: het gezin en andere verbanden in de samenleving hebben elk hun eigen aard en roeping. Daarbij laat de overheid zich niet in met interne aangelegenheden van deze verbanden. Soepeler voorwaarden voor ondertoezichtstelling of verplichte opvoedondersteuning lijken op gespannen voet te staan met dit principe.

Dat er een spanningsveld lag tussen dit christelijk-sociale denken en de verplichtende onderdelen van het gezinsbeleid van Balkenende IV, bleek ook uit Rouvoets bijdrage aan het nummer van *Denkwijzer* over het gezin uit 2008, waarin hij specifiek op dit onderwerp ingaat. Volgens de toenmalige vicepremier kan *dwingend* overheidsingrijpen in gezinnen onder drie voorwaarden gerechtvaardigd worden: ouders moeten onaanvaardbaar tekortschieten in hun taak als opvoeder, rechten van kinderen worden geschon- den en het overheidsingrijpen is zo veel

mogelijk tijdelijk van karakter. Door onder die voorwaarden in te grijpen, geeft de overheid volgens hem juist invulling aan zijn eigen roeping: het bevorderen van de publieke gerechtigheid. Bovendien lag, volgens Rouvoet, de prioriteit van het gezinsbeleid van Balkenende IV niet bij dwingend overheidsingrijpen in situaties waar het fout gaat, maar bij het versterken van de kracht van het gezin, zodat ouders zelf de opvoeding ter hand kunnen nemen. Daarmee zijn er dus raakvlakken tussen zijn visie en de herwaardering van gezin en de pedagogische *civil society* onder wetenschappers.

Dwingend overheidsoptreden geoorloofd?

| Desalniettemin is er wel een kritische kanttekening te maken bij het gezinsbeleid van Balkenende IV. Plannen zoals de verplichte opvoedcursus voor ouders van criminele kinderen, de verplichte taaltoets en de eveneens verplichte voorschool voor kinderen met een taalachterstand, voldeden namelijk niet aan de, terechte, voorwaarden die Rouvoet verbindt aan overheidsingrijpen. Het is daarom een goede zaak dat juist deze plannen niet zoals gepland zijn uitgevoerd. In deze gevallen is er immers geen sprake van een onaanvaardbaar tekortschieten van ouders of geschonden kinderrechten. Slechte taalbeheersing of gedragsproblemen kunnen de ontwikkeling van kinderen weliswaar belemmeren, maar vormen nog geen grond voor dwingend overheidsoptreden. Laat staan dat dergelijke maatregelen preventief moeten worden ingezet voor alle ouders, ongeacht de gezinssituatie. Dat geldt ook voor het plan van het CDA en de SGP om *mediation* verplicht te maken voor echtscheidingen met kinderen, ongeacht de vraag of er sprake is van een relatief harmonieus

proces of een vechtscheiding.

Daarmee is niet gezegd dat de overheid maatschappelijke problemen, zoals taalachterstanden en gedragsproblemen bij kinderen of het grote aantal relatiebreuken, maar voor lief moet nemen. De aanpak van deze problemen zou echter primair moeten gebeuren door randvoorwaarden te creëren, waarbinnen mensen zelf hun verantwoordelijkheid kunnen nemen. Dat kan bijvoorbeeld door laagdrempelige cursussen over de gevolgen van ouderschap voor je relatie. Daarnaast zouden gemeenten de bestaande kennis over effectieve jeugdinterventies beter kunnen benutten. Ook is het prima dat de overheid investeert in voorschoolse peutereducatie waar ouders vrijwillig gebruik van kunnen maken. Ten slotte zouden ouders die vragen om gespecialiseerde hulp – iets dat vaak via de huisarts verloopt – vaker moeten worden begeleid richting ondersteuning die de eigen kracht en het netwerk van ouders benut.

Versterken van het sociale netwerk

Politici dienen bij het vormgeven van het hulpaanbod in gedachten te houden dat overheidsbemoeienis, verplicht of niet, het risico in zich heeft dat burgers afhankelijk worden en, zoals we eerder zagen, te snel aankloppen bij professionals. Dat willen we juist niet, want dit heeft onder andere geleid tot overbelasting van de gespecialiseerde zorg. Niet alleen het gezin, maar de hele samenleving kan ervan profiteren wanneer ouders zich voldoende competent voelen om zelf met hun netwerk opvoedproblemen aan te pakken. Dat vergt een cultuuromslag: ouders die vragen en problemen hebben, moeten leren om meer zelf de regie te nemen en niet meteen de oplossing van een professional te verwachten. De overheid dient daarvoor

de voorwaarden te scheppen door, zoals gezegd, in de jeugdhulp de 'eigen kracht' en het sociale netwerk van ouders te benutten en te versterken. Voor het versterken van het sociale netwerk zijn helaas nog nauwelijks specifieke programma's beschikbaar. Het lijkt al effectief te zijn als men ervaringen kan uitwisselen met andere ouders. Ook maatjesprojecten hebben een positief effect. En laag-drempelige ontmoetingsplekken zoals buurthuizen, sportclubs, stadstuinen of muziekscholen versterken de samenhang in een wijk. Deze plekken zouden dus blijvend op steun van de overheid moeten kunnen rekenen. Hiervoor is, ook bij de ChristenUnie, nog onvoldoende aandacht. Zo zijn bijvoorbeeld in Amersfoort, met steun van de ChristenUnie, alle buurthuizen gesloten. Burgerinitiatieven om dergelijke ontmoetingsplekken open te houden verdienen meer ondersteuning. Bijvoorbeeld door het recht om gemeentelijke gebouwen en welzijnswerk-taken over te nemen, zoals Segers en Samson bepleitten in hun initiatiefnota 'de herovering van de publieke samenleving' (2016). Daarbij hoort ook een reële financiële bijdrage.

De antithese | Daarnaast hebben christenpolitici, in de traditie van de antithese, de verantwoordelijkheid om het belang van het gezin en huwelijk te blijven agenderen en het politiek-maatschappelijk denken daarover te beïnvloeden. Een antithetische opstelling betekent niet dat de politieke strategie gericht moet zijn op polarisatie, maar dat de, vanuit christelijk perspectief bezien, negatieve aspecten van onze niet-christelijke samenleving benoemd worden. Bijvoorbeeld door kritiek te leveren op de seculiere afgoden van zelfontplooiing,

vrijheid en autonomie. Daarbij moeten we, zoals de theoloog A.A. van Ruler schrijft, "niet *a priori* op de synthese gericht" zijn en niet de Bijbelse boodschap aanlengen tot een waterig mengsel.

Dat is niet altijd gemakkelijk. Bekend is het voorbeeld van CDA-leider Enneüs Heerma, die in 1994 hartelijk uitgelachen werd toen hij, in strijd met de tijdgeest, het gezin weer op de politieke agenda wilde plaatsen. Toch werd precies dit onderwerp slechts een jaar later door wetenschappers en politieke partijen van links tot rechts weer stevig omarmd. In de media kandelde het beeld van het gezin als 'relict van kleinburgerlijkheid', verbonden aan 'spruitjeslucht', naar een positievere typering als 'hoeksteen van de samenleving'. Zo snel kan het dus gaan. Met antithetisch spreken over gezin en huwelijk is nog een wereld te winnen. De Tweede Kamerfractie van de ChristenUnie kan daaraan bijdragen door een aparte woordvoerder aan te stellen voor gezins- en familiezaken. Zo kan zij een platform bieden voor dit verhaal. Daarnaast was het geen slecht idee geweest als de ChristenUnie zich in 2015 had aangesloten bij de SGP-campagne voor trouw in relaties. Laten we met dat soort acties beginnen en daarnaast kritisch blijven kijken naar plannen voor meer overheidsbemoeienis met huwelijk en gezin. Want die zullen ongetwijfeld blijven opborrelen.

André Rouvoet blikt terug op Balkenende IV

‘Vechtscheidingen zijn voor mij een belangrijk thema’

Tien jaar geleden ging de ChristenUnie voor het eerst in haar bestaan meeregeren. André Rouvoet was een van de belangrijkste architecten van dat succes. In 2010 eindigde zijn ministerschap en een jaar later verliet hij de politiek. Vanaf 2012 is hij voorzitter van de koepelorganisatie van Nederlandse zorgverzekeraars. Uiteraard volgt hij zijn partij nog steeds – zeker nu die in de formatie weer een rol van betekenis speelt. “Ik vind dat er in de aanloop naar de onderhandelingen met de ChristenUnie veel te veel aandacht is geweest voor voltooid leven”, stelt Rouvoet. Alsof alles daarvan afhangt.

In dit interview kijkt hij terug op de formaties van 2003 en 2007, toen hij mocht aanschuiven namens de ChristenUnie. Bovenal evalueert hij zijn beleid als minister van Jeugd en Gezin. We zijn bijna drie kabinetten verder. Hoeveel tastbaar resultaat staat er nog overeind van zijn unieke ministerschap?

Door Laurens Wijmenga en Remco van Mulligen

Hoe kijkt u terug op de formatie van 2007? | “We hebben destijds veel gehad aan onze ervaringen in 2003. Dat was voor ons buffelen: de eerste keer dat de ChristenUnie aan tafel zat bij een formatie. Parallel daaraan onderhandelden het CDA en de VVD ook met D66. Mijn eerste advies aan Gert Jan Segers was: doe dat nooit meer, want hierdoor konden ze partijen makkelijk tegen elkaar uitspelen. Het is voor de ChristenUnie goed geweest dat het in 2003 niet doorging. We hadden nog nooit bij onderhandelingen gezeten en het was überhaupt de eerste keer dat de kleine christelijke partijen in beeld waren. We hebben laten zien dat je met ons wel degelijk een serieus regeringsprogramma kunt schrijven.”

Regeren betekent concessies doen. Balkenende IV schafte bijvoorbeeld de overdraagbare heffingskorting af | “Voor ons was dat een concessie. We hebben veel binnengehaald, maar dit dus niet. Wel hebben we voor bijstandsmoeders met jonge kinderen een vrijstelling van de sollicitatieplicht geregeld. Het stoort mij ontzettend dat die korting geframed wordt als ‘aanrechtssubsidie’. Een zinnig, volwassen debat is niet mogelijk. Tegenwoordig leven we niet meer in de jaren vijftig. Vrouwen maken hun eigen keuze. Er is geen sociale druk meer. Come on! Gun mensen die keuze.”

Was het ministerie voor Jeugd en Gezin een succes? | “Je moet enkele maatregelen kunnen aanwijzen die zonder jou niet zouden zijn gebeurd. Voor ons waren het kind-gebonden budget en aandacht en ruimte voor gezinnen belangrijk. Voor een kind-gebonden budget hadden we als RPF in de jaren negentig al gestreden. Alleen de SGP steunde ons toen. Niemand wilde het. Tegenwoordig is het normaal geworden.”

Critici zeggen: het modale gezin heeft weinig gemerkt van uw programmaministerie | “En dat is niet gek: overheidsbeleid ten opzichte van het gezin moet immers vooral faciliteren. Daarom heette de nota ook ‘De kracht van het gezin’. Jeugd en Gezin bracht gezinsbeleid uit vier ministeries bij elkaar. Dat was al een hele verandering. En dit beleid kwam eindelijk op de politieke agenda. Clémence Ross had voordat ik minister werd wel een kleine notitie over het gezin geschreven, maar die is door de Kamer niet eens besproken. In diverse mensenrechtenverdragen is het recht op een veilig gezin erkend. Toch waren wij het eerste kabinet dat beleid maakte om gezinnen te helpen in hun eigen kracht.”

PERSONALIA
Mr. André Rouvoet was Tweede Kamerlid voor de RPF (1994-2002) en de ChristenUnie (2002-2007 en 2010-2011). In het kabinet-Balkenende IV was hij vicepremier en minister van Jeugd en Gezin en van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Sinds 2012 is hij voorzitter van de koepelorganisatie Zorgverzekeraars Nederland.

Was uw ministerschap een trendbreuk? | “Ja – zeker ook vanwege de koppeling van het thema gezin aan de jeugdzorg. Mijn beleid moest gezinnen helpen om zelf beter voor kinderen te zorgen, bijvoorbeeld met hulp van het Centrum voor Jeugd en Gezin. Ook de decentralisatie van de jeugdzorg, die na mijn ministerschap tot stand is gekomen, draagt hieraan bij.

In 2005 is de jeugdzorg naar de provincies gegaan. Deze verandering moest na vijf jaar geëvalueerd worden, was de afspraak. Ik mocht dus bij mijn aantreden niet direct de jeugdzorg naar de gemeenten overhevelen, maar ik had daar al wel plannen voor gemaakt. In 2010 heb ik die alsnog naar de Kamer gestuurd.”

Toch is er best veel kritiek op die decentralisatie | “Er kwamen complicaties en ik weet niet of ik die had kunnen voorkomen als ik mijn werk als minister had mogen afmaken. Bovenop vijf of zes gelijktijdige transities kwam een bezuiniging: de huishoudelijke hulp, persoonlijke verzorging en de jeugdhulp kregen een forse korting. In mijn eigen plannen streefde ik ernaar om niet te hoeven bezuinigen in de overgangsfase. Ik weet niet of dat was gelukt. Al die veranderingen, samen met een korting van het budget, maakten het heel gecompliceerd.”

Gaat gezinsbeleid ook samen met homo-emancipatie? | “Ja, en dat hebben we ook laten zien. We hebben eerlijk uitgesproken: over bepaalde dingen gaan we het niet eens worden. Maar dat hoeft ons er niet van te weerhouden om beleid uit te voeren dat we allemaal goed vinden: het bestrijden van discriminatie, zorgen dat je jezelf kunt zijn. Maar vraag van ons

niet dat we in deze vier jaar even voor het homohuwelijk zijn.”

Gaat gezinsbeleid ook samen met homo-emancipatie? | “Ja, en dat hebben we ook laten zien. We hebben eerlijk uitgesproken: over bepaalde dingen gaan we het niet eens worden. Maar dat hoeft ons er niet van te weerhouden om beleid uit te voeren dat we allemaal goed vinden: het bestrijden van discriminatie, zorgen dat je jezelf kunt zijn. Maar vraag van ons niet dat we in deze vier jaar even voor het homohuwelijk zijn.”

De Staatscommissie Herijking Ouderschap adviseert om meerouderschap mogelijk te maken. Hoe kijkt u daar tegenaan? | “Er is in dit soort discussies een risico dat de focus verschuift van het belang van het kind naar de belangen van de betrokken volwassenen. Mijn indruk is dat wanneer kinderen vier ouders kunnen hebben, je dat moeilijk kunt rechtvaardigen vanuit het belang van het kind.”

Wanneer mag de overheid ingrijpen in het gezin? | “De betrokkenheid van de overheid bij het gezin is zeer beperkt. Soevereiniteit in eigen kring is echter niet onbegrensd. Soms kan er in de jeugdzorg een moment komen waarop je ingrijpt door ondertoezichtstelling of verplichte opvoedondersteuning. Als je op die manier ingrijpt, moet dat wel altijd via de rechter gaan.”

Critici zagen het Elektronisch Kind-Dossier (EKD) ook als een te grote bemoeizucht van de overheid | “Dat is framing! Al sinds de jaren vijftig houden

consultatiebureaus dossiers bij. Als je dan overschakelt naar een elektronisch systeem, schrikt iedereen ineens. Maar er is geen principiële verandering geweest en het EKD is niet iets van de overheid, maar van de jeugdgezondheidszorg zelf. Je bent niet verplicht om naar het consultatiebureau te gaan en dat is een goede zaak. Zo lang geborgd is dat niet iedereen bij die gegevens kan, is er niets aan de hand. Het EKD kan bovendien helpen om problemen op te lossen.”

De Rotterdamse wethouder Hugo de Jonge wil vrouwen verplicht anticonceptie opleggen | “Ben ik ook heel erg op tegen. Ik snap de overwegingen. Als het bij een gezin iedere keer fout gaat met mishandeling en veel kinderen, kun je het kind tijdens de zwangerschap al onder toezicht stellen. Dan zit je al op de grens. Dat is al een beperking van de ouderlijke macht. Maar zeggen: jij kunt een kind niet opvoeden, jij moet verplicht anticonceptie. Ik ben er buitengewoon huiverig voor. Je tast de integriteit van het lichaam aan.”

Is het mogelijk om kindermishandeling fors terug te dringen? | “Toen ik net minister was, kreeg ik een rapport onder ogen waaruit bleek dat er jaarlijks minimaal 110.000 gevallen zijn van kindermishandeling in de brede zin van het woord. Dit kan niet waar zijn, dacht ik. Ik heb er slapeloze nachten van gehad. Al meteen in juni 2007 presenteerde ik een actieplan. Nu, tien jaar later, zijn er tienduizenden professionals mee bezig. Ik heb de Kamer destijds gewaarschuwd: als je dit aanpakt, kan in eerste instantie het cijfer juist stijgen. Omdat meer mensen mishandeling gaan melden. Ik hoopte dus, paradoxaal genoeg, dat het cijfer zou stij-

gen. Maar daarna zou het moeten dalen en dat is tot mijn frustratie niet of nauwelijks gebeurd.”

Komend half jaar gaat u bezig met echtscheidingen. Wat wilt u bereiken?

“Vechtscheidingen zijn een heel belangrijk thema voor mij. Ik word het komend half jaar op verzoek van de minister van Veiligheid en Justitie onafhankelijk voorzitter van het platform ‘Scheiden zonder schade’. Dat benadert het probleem vanuit het belang van de kinderen. Mijn opdracht is om in overleg met alle betrokken stakeholders, van de rechtspraak en de advocatuur tot en met hypotheekverstrekkers en schuldhulpverlening, tot gezamenlijk gedragen oplossingslijnen te komen.”

Zijn de Centra voor Jeugd en Gezin geworden wat u voor ogen had?

“Grosso modo wel. In veel gemeenten zijn ze een succes. Daar hebben ze allerlei hulpverleners bij elkaar gebracht. Voor de CJG's bestond er geen blauwdruk. Het geld dat gemeenten kregen was in de eerste jaren nog geoormerkt, maar daarna kwam het in het gemeentefonds en mochten ze volledig zelf de bestemming bepalen. Dat hoort bij decentraliseren. Gemeenten kunnen ook de opzet van een CJG veranderen als blijkt dat het centrum niet goed werkt. Niet overal werkt het even goed, maar ik ben daar nuchter over: in tien jaar tijd hebben alle gemeenten een CJG gekregen. De verbinding van consultatiebureau, bureau jeugdzorg en onderwijs is essentieel. De rest is facultatief. Het hoeft niet allemaal precies zo te gebeuren als ik het destijds voor ogen zag.”

Een ander gezin

Voor de ChristenUnie bestaat het ideale gezin uit een langdurige, monogame en exclusieve relatie tussen een man en een vrouw, die open staat voor het ontvangen van kinderen. Aan beide zijden van de Reformatie wordt het grapje verteld dat ‘de andere kant’ bevolkt wordt door kinderrijke gezinnen die op gezette tijden bezoek krijgen van de dominee of pastoor, die hen komt vertellen dat er best nog eentje bij kan.

Voor veel Nederlanders echter kan een gezin ook uit twee mannen of twee vrouwen bestaan. Stelletjes van alle mogelijke samenstellingen kiezen bewust voor (adoptie) kinderen of juist voor geen kinderen. En een langdurige monogame relatie is niet voor iedereen het ideaal. Bij de ChristenUnie vinden we dat ingewikkeld.

Als christenen dragen we een hele geschiedenis met ons mee, ook als het gaat om seksuele moraal, huwelijk en gezin. De christelijke kerken hebben dan ook goede argumenten om hun ideale gezinstype te propageren. Een langdurige exclusieve relatie tussen twee mensen komt het welzijn van partners en kinderen natuurlijk ten goede, en daar profiteert de hele maatschappij van mee. Bovendien is het voor een man en een vrouw veel gemakkelijker kinderen te krijgen dan voor anders samengestelde koppels.

Tegelijkertijd zijn we als christenen behept met het ‘anders = zondig’-denken. Dat bestaat eruit dat iedereen die niet aan het ideaal voldoet, wordt weggezet als zondig. Soms wordt het wat chiquer uitgedrukt: het gaat dan over ‘tegennatuurlijk’, ‘niet volgens de natuurwet’ of ‘intrinsiek ongeordend’. De boodschap is eender: je deugt niet, of minstens niet helemaal.

Toch moet het mogelijk zijn voor christenen in het algemeen en voor de ChristenUnie in het bijzonder om enerzijds te blijven belijden dat ‘vrouw + mannetjes = kindertjes’ best een waardevolle manier is om een gezin te stichten en anderzijds de ruimte kunnen laten aan hen die een ander ideaal voor ogen hebben – of niet in staat zijn dat ideaal te verwezenlijken, of dat nu komt door *nature of nurture*.

Paus Franciscus zegt dat de kerk geen concertzaal voor de heiligen is, maar een hospitaal voor de zieken. Hebben we niet veel meer een hospitaal nodig dan een concertzaal?

COLUMNIST Frank Bosman is cultuurtheoloog

Christelijke politici moeten de antithese loslaten

Refamilization: de terugkeer van gezin en familie in de zorg

De socioloog Anthony Giddens schetste in 1998 in *The Third Way* de contouren voor een vernieuwde verzorgingsstaat.¹ Hij stelde een nieuwe balans voor tussen overheid, markt en burger. Daarbij geeft de overheid verzorgingstaken ‘terug’ aan markt en burger. In de ogen van Giddens was de burger te veel gaan leunen op de overheid, die daardoor overbelast raakte. Daarom bepleitte hij een vergaande decentralisatie van de verzorgingsstaat, een groter appel op zelfredzaamheid en de *civil society* en benadrukte hij het belang van het gezin als zorginstituut bij uitstek. Hoewel Giddens bekend staat als pleitbezorger van individualisering, kon hij blijkbaar dus niet om het gezin heen.

In Nederland werd Giddens ‘de derde weg’ omhelsd als de verzoening tussen socialisten en liberalen. Met name de PvdA liep er mee weg.² Maar welke plek hebben zijn ideeën over het gezin gekregen bij de hervorming van de verzorgingsstaat?

Door Wim Dekker (met dank aan Wieke Ligtenberg)

De verzorgingsstaat in Nederland is fors herzien en de invloeden van Giddens zijn daarin aantoonbaar. Er kwam meer markt, een forse decentralisatie van zorg en welzijn, een groot accent op zelfredzaamheid en *civil society* en een nadruk op de plicht tot participatie. De Contourennota uit 2003 bevat al deze elementen. De politiek heeft hieraan vervolgens constant en consistent uitvoering gegeven.

Inmiddels ligt het grootste deel van de klus achter ons. Onder de nieuwe verhoudingen zoeken gemeenten, burgers en de markt naar een betere afstemming. In dit artikel verken ik de plek die bij deze herinrichting van de verzorgingsstaat aan het gezin is toebedeeld. Daarbij concentreer ik me op de WMO. Twee vragen staan centraal: wie vormen het informele netwerk en welke taken worden aan dit netwerk toebedeeld?

Zorgideologie: informele zorg³ | In de nieuwe zorgideologie zoals gepresenteerd in de WMO is gezocht naar een optimale afstemming tussen zelfredzaamheid, informele zorg en professionele zorg. Professionele zorg is niet langer een recht dat afdwingbaar is op grond van de (lichamelijke, psychische of sociale) klacht zelf, maar wordt afhankelijk gemaakt van de beschikbaarheid van zelfzorg en informele zorg. De kern van deze nieuwe zorgideologie wordt in de WMO-nota van 2015 scherp onder woorden gebracht:

“Wanneer iemand naar het oordeel van het college niet in staat is tot zelfredzaamheid of participatie en onvoldoende is geholpen met de inzet van eigen kracht, gebruikelijke hulp (hulp door huisgenoten, WHD), mantelzorg of hulp van andere personen uit zijn sociale netwerk dan wel met gebruikmaking van algemene voorzieningen, beslist het college tot het verstrekken van een (individuele) maatwerkvoorziening.”⁴

Dit geeft duidelijk aan hoe de verhouding is tussen zelfredzaamheid, informele zorg en professionele zorg. De verantwoordelijkheid voor zorg wordt toebedeeld aan onderscheiden personen en netwerken die zich als concentrische cirkels rondom de zelfzorg bevinden. De binnenste cirkel is die van gebruikelijke zorg (zorg door huisgenoten), daarna de mantelzorg of anderen uit het eigen netwerk van de hulpvrager, daarna allerlei vrijwilligersorganisaties en dan pas de professionele zorg, gefinancierd door de overheid. Het wordt echter niet of nauwelijks expliciet gemaakt welke personen achter deze vormen van zorg zitten. Ook blijft open wat de ondersteuning inhoudt die vanuit het informele netwerk geboden dient te worden.

PERSONALIA
Wim H. Dekker is associate lector Informele netwerken en laatmoderniteit aan de Christelijke Hogeschool Ede.

SAMENVATTING
• Geïnspireerd door Anthony Giddens heeft de overheid steeds meer zorgtaken aan de markt en de burger overgelaten.

• Daarbij vergeeten liberalen en sociaaldemocraten de taak die Giddens toedichtte aan het gezin.

• Christenen mogen daarop wijzen, maar een antithetische houding is niet productief en niet nodig.

Het tweede dat opvalt is dat de zorg niet gebonden wordt aan instituties als het gezin of de familie. Gebruikelijke zorg wordt verbonden met huisgenoten en bij het gebruik van het woord mantelzorg wordt in het midden gelaten of het hier familieleden dan wel andere relaties van de zorgvrager betreft. Het contrast met de Jeugdwet is groot. Daar wordt veel explicieter gesproken over de opdracht van ouders in de zorg voor hun kinderen. De verplichtingen die voortvloeien uit de ouder-kindrelatie zijn, als het om de ouders gaat, blijkbaar minder omstreken dan verplichtingen vanwege andere familieverbanden.

Opvallend is dat de overheid kritisch is over het verantwoordelijkheidsbesef van burgers. In de Contourennota staan malicieuze zinnen over de consumptieve burger: “Het kabinet vindt dat de individualisering van de samenleving onvoldoende gelijke tred heeft gehouden met de noodzaak om mensen en hun maatschappelijke verbanden ook verantwoordelijkheid te laten nemen. Dat is in de zorg niet anders. Daar is in de loop der jaren een stelsel van verzekerde aanspraken ontstaan dat bijna alles te bieden heeft, zorg zowel als ondersteunende faciliteiten. (...) Waar het vroeger gewoon was dat mensen zelf de verantwoordelijkheid namen door bijvoorbeeld zelf maatregelen te treffen, is er de laatste jaren een verschuiving naar de AWBZ opgetreden.”

Tegelijk wordt in de WMO-nota over mantelzorgers gezegd dat zij “van groot belang (zijn) voor een leefbare samenleving en sociale samenhang” en dat zij bijdragen aan “het betaalbaar houden van collectieve arrangementen”.⁵ In de Contourennota is deze bijdrage gekwantificeerd: mantelzorg vormt een maatschappelijk kapitaal van 7 miljard euro.⁶

Met andere woorden: burgers worden gemaand, gelokt en geprezen in de hoop dat dit aanzet tot een grotere zorgverantwoordelijkheid.⁷ Dit veronderstelt een zorgmoraal, die gefundeerd wordt in het principe dat een burger niet alleen verantwoordelijk is voor zichzelf, maar ook anderen in staat moet stellen tot participatie. Deze moraal hoort bij deelnemen aan de samenleving, maar wordt niet verbonden aan het deel hebben aan een gezin of familie.

Informele zorg is de morele verantwoordelijkheid van de burger, maar het is ook een zaak van eigen keuze. De overheid moraliseert er wel over, maar wil er niet echt toe verplichten. Geen taakomschrijvingen dus voor partners, kinderen of burens. Helemaal vrijblijvend is het ook niet. De overheid trekt zich eenvoudigweg terug. In de praktijk zie je dat ambtenaren en zorgaanbieders hier op inspelen: dit is wat wij doen, maar voor die taak moet u zelf zorg dragen of een beroep doen op uw netwerk. Noem het passieve dwang of drang.

Kortom, de overheid verwacht steeds meer van informele zorg, roept ook op tot informele zorg, stemt het professionele zorgaanbod daar ook op af, maar blijft vaag over de plichten van de burger. Blijkbaar is een expliciet beroep op verplichtingen die voortvloeien uit familiebanden *not done*. Consequentie is dat de burger zelf uit moet zoeken hoe hij zijn informele zorg regelt.

Observaties | De relatieve vaagheid in het beleid als het gaat over het wie en het wat van informele zorg valt op. Vooral als je je realiseert dat veelal familie en gezin verantwoordelijk zijn voor de zorg. Dit hangt wellicht samen met de vrees van liberale en sociaaldemocratisch partijen

om iets bevestigends over gezin en familie te zeggen. Ze spreken makkelijker over autonomie dan over verbondenheid en zorgplichten.

Tegelijkertijd is dit ook een kwestie van tijd. Schinkel en Van Houdt typeren het beleid van liberalen en sociaaldemocraten inzake de herinrichting van de verzorgingsstaat met de term neoliberaal communitarisme: “In sociaal beleid, van lokaal tot nationaal niveau, staat tegenwoordig een bestuursvorm centraal die zich richt op de vrije burger, die kiest voor het opgaan in constructieve gemeenschappen en zo ‘verantwoordelijk burgerschap’ toont. Daarin staat vrijheid centraal als verantwoordelijkheid, als het kunnen (want: *ought implies can*) en willen opgaan in gemeenschappen die zich inzetten voor de buurt, voor de medeburger of voor de maatschappij als geheel.”⁸ Eenmaal op dit pad kom je onvermijdelijk het gezin en de familie tegen. Nu eenmaal de grenzen van de individualisering zijn erkend, zal een herwaardering van gezin en familie ook wel een keer komen.

Dat laatste bleek al uit onderzoek in Zweden waar vergelijkbaar beleid is ingevoerd. Een terugtrekkende overheid betekende daar dat gezin en familie meer zorgtaken op zich namen. Dat gold vooral voor de categorie met een relatief laag inkomen. De hogere klasse kocht op de markt van welzijn en geluk zelf zorg in. De opkomst van meer familiezin werd in dit onderzoek getypeerd met het begrip ‘refamilization’. Neoliberaal beleid stoot dus vroeg of laat op de zorgkracht van familiebanden.

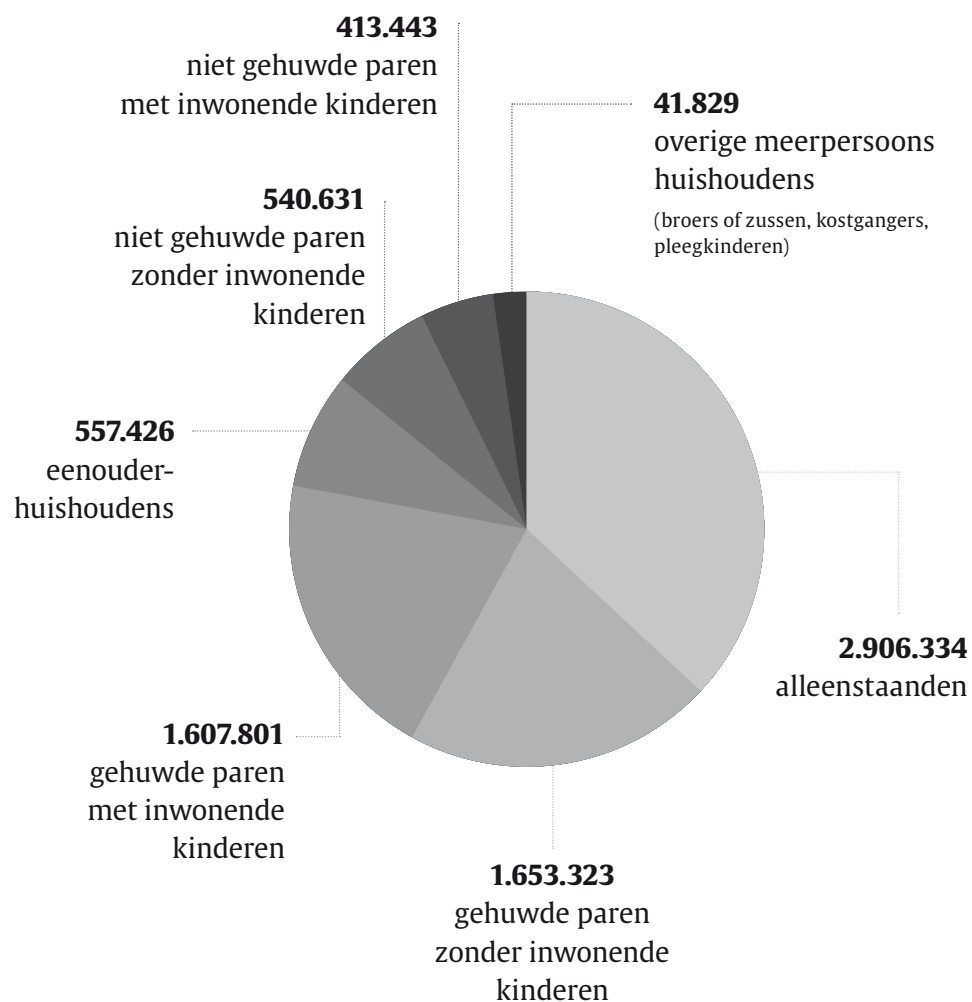
Gezin en familie zijn voor de christelijke politiek een speerpunt. Daarbij is vaak een antithetische weg in geslagen. Nieuwe ontwikkelingen als de emancipatie van vrouwen, anticonceptie en

alternatieve samenlevingsvormen leiden tot fel verzet en worden stevast gezien als uitingen van een autonome, liberale mens die daarbij in strijd met schepingsordeningen handelt. Toen recentelijk het rapport *Kind en ouders in de 21ste eeuw* van de Staatscommissie Herijking Ouderschap verscheen, reageerden christelijke organisaties direct vanuit diezelfde oude reflex: autonoom denken is niet goed voor kinderen, in strijd met elke scheppingsordening enz. Zo’n antithetische opstelling is hier niet nodig. Individu en overheid ontdekken nu als vanzelf de waarde van gezin en familie.

De antithese legde weliswaar een groot accent op autonomie en individualisering bloot bij liberalen, maar het lukte niet zo goed om het eigenlijke van het gezin naar voren te brengen. Wij realiseren ons nu dat vrouwenemancipatie een einde heeft gemaakt aan tal van onderdrukkende situaties en ruimte heeft gemaakt voor maatschappelijke participatie. Anticonceptie is inmiddels alom geaccepteerd. Scheiding is steeds minder een kwaad en steeds meer tragiek geworden. En, als ik de tekenen goed versta, geldt op termijn hetzelfde voor homoseksualiteit. Het enige verzet dat duurzaam lijkt te zijn is het verzet tegen abortus. Enige aarzeling bij het betrekken van een antithetische stelling is daarom raadzaam.

De herinrichting van de verzorgingsstaat en het verborgen appel dat daarin wordt gedaan op het gezin en de familie, biedt de mogelijkheid de waarde van gezin en familie nu goed onder de aandacht te brengen. Want familiebanden zijn er en ook al knellen ze soms, het blijft toch familie.⁹ Dus het appel tot zorg is hoe dan ook voelbaar. Er is ook niet zoveel reden tot antithese. Kind van een moeder zijn wij allemaal.

Huishoudens in Nederland

Homogezinnen

Aantal samenwonende homostellen: ca. 55.000, waarvan ca. 6.000 met kinderen – 0,2% van het totaal aantal gezinnen.

De kosten van echtscheiding

In 2016 betrof dit **34.414** scheidingen

Nog eens **2 x zo veel** niet-gehuwden verbreken jaarlijks hun relatie

Gevolgen voor de kinderen

- Bij 55% van de scheidingen zijn kinderen betrokken – in totaal betreft dit 55.000 kinderen per jaar.
- Bij een 'vechtscheiding' (ongeveer een vijfde van het totaal) ondervinden de kinderen ernstige nadelen.
- 14% van de kinderen die na scheiding bij hun moeder wonen, zien hun vader niet of nauwelijks.
- Kinderen uit gescheiden gezinnen hebben een grotere kans om ook zelf te scheiden.

Gevolgen voor de partners

- Gescheiden mensen leven 1,5 à 2 jaar korter dan gehuwden. Het aantal zelfmoorden ligt drie keer hoger dan onder gehuwden.
- Gescheiden mensen zijn vaker depressief, hebben een lager zelfbeeld, ervaren meer stress en spanning en hebben meer gezondheidsproblemen.
- Gescheiden vrouwen gaan er na scheiding gemiddeld in koopkracht 23% op achteruit, terwijl mannen er iets op vooruitgaan.

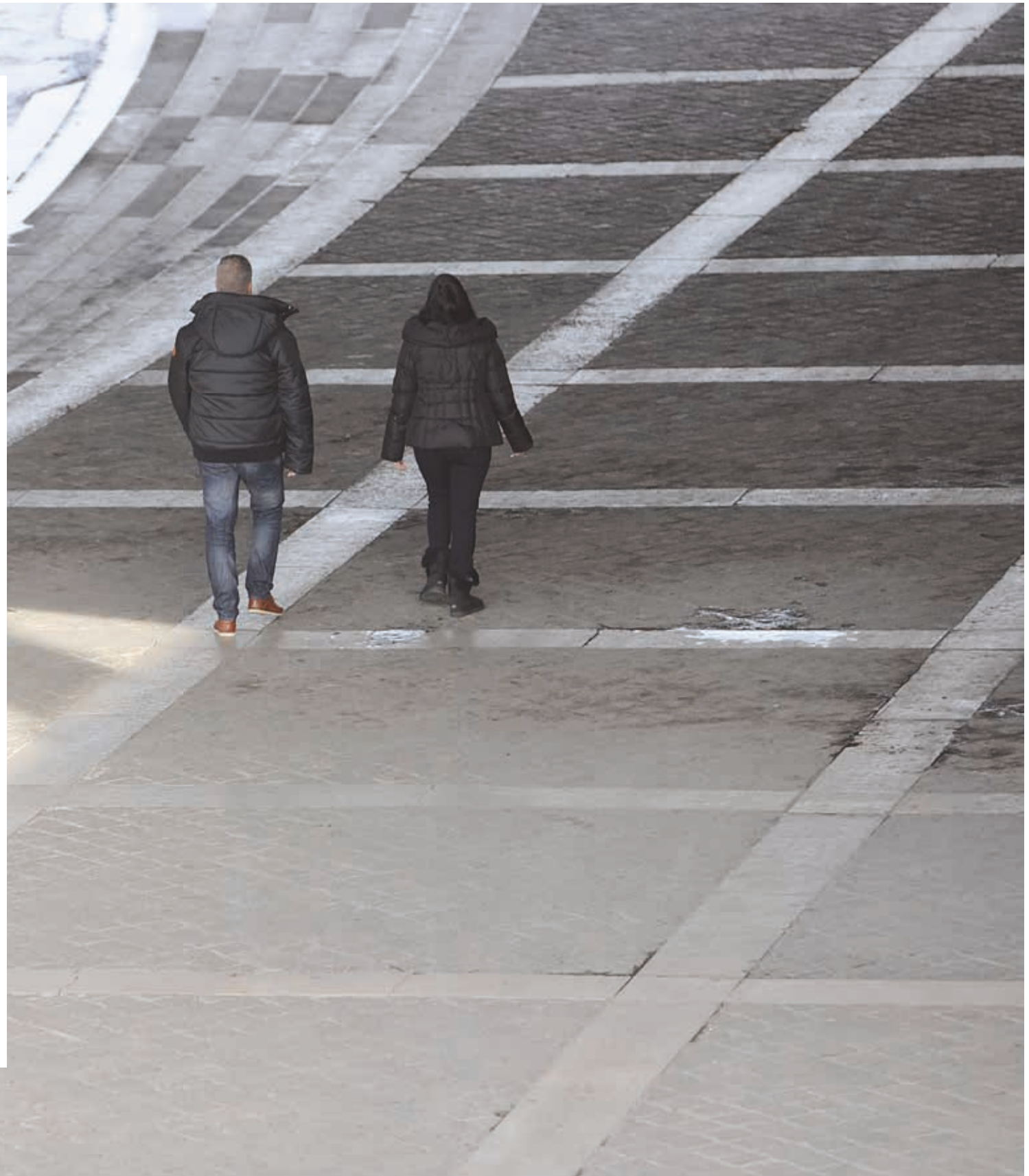
Gevolgen voor de samenleving

- De kosten van uitkeringen, huursubsidies, het justitiële apparaat en rechtsbijstand bedragen tenminste 2,3 miljard euro per jaar.
- Gescheiden werknemers verzuimen 2 procent meer dan niet-gescheiden werknemers. Per dag kost dat gemiddeld 230 euro.
- Gescheiden mensen doen vaker een beroep op geestelijke gezondheidszorg en maatschappelijk werk. De kans op een ziekenhuisopname is 53% groter.

Overheid, investeer in (ex-)partnerrelaties

Moet de overheid zich bemoeien met de partnerrelaties van burgers? Die vraag kunnen we ook omdraaien: *waarom niet?* Uiteraard gaat de staat niet over wat mensen thuis doen en laten. De stelling die ik in dit artikel inneem is dat de overheid in duurzame relaties tussen partners en ex-partners zou moeten investeren. Omdat het vinden van een oplossing moeilijker wordt naarmate de problemen ernstiger zijn, is het van belang om op tijd in actie te komen. Dat kan door interventies mogelijk te maken, die gericht zijn op de preventie en oplossing van relatie- en scheidingsproblematiek. Op basis van wetenschappelijke bevindingen zal ik betogen waarom dit nodig is en hoe dit bereikt kan worden.

Door Esther Kluwer

Waarom investeren in relaties? | Allereerst is het zo dat een relatie, en ook de kwaliteit van die relatie, gevolgen heeft voor de mentale en fysieke gezondheid van burgers. Relatiekwaliteit hangt negatief samen met depressieve symptomen en positief met gevoelens van geluk en tevredenheid, ook op de langere termijn.¹ Cijfers van het CBS bevestigen dit beeld: van de Nederlandse volwassenen met een partner voelt 92 procent zich gelukkig, tegen 79 procent van degenen zonder partner. Van de mensen die niet tevreden zijn over hun relatie is slechts 65 procent gelukkig.² Bovendien zijn mensen met een goede relatie fysiek gezonder, hebben ze een lager overlijdensrisico en laten zij een kleinere toename in hartslag en bloeddruk zien tijdens conflicten.³ De grootte van dit effect is vergelijkbaar met het effect van gezond gedrag, zoals een dieet volgen en voldoende bewegen. Dit laatste is onderdeel van het Nationaal Programma Preventie dat de overheid in 2014 is gestart.⁴ Investeren in gezonde relaties verdient gezien de gezondheidseffecten ook aandacht.

Ten tweede zijn er hoge persoonlijke kosten gemoeid bij het verbreken van relaties. In Nederland eindigt volgens het CBS zo'n 40 procent van de huwelijken in een echtscheiding. Een echtscheiding is een van de meest emotionele en stressvolle gebeurtenissen die iemand kan meemaken en voor eventuele kinderen is het eveneens ingrijpend. In vergelijking met mensen met een relatie zijn gescheiden mensen minder gelukkig, rapporteren ze meer gevoelens van depressie, ervaren ze meer stress en spanning, hebben ze meer gezondheidsproblemen en een hoger sterftecijfer.⁵ Ook dit wordt bevestigd door cijfers van het CBS.⁶ Kinderen van gescheiden ouders scoren lager op schoolprestaties, vertonen meer gedragsproblemen, en rapporteren een lager psychologisch welzijn dan kinderen uit intacte gezinnen.⁷ De effecten zijn klein maar nog op latere leeftijd zichtbaar. De belangrijkste oorzaak hiervan is gelegen in conflict, vijandigheid en een gebrek aan samenwerking tussen de gescheiden ouders. Een duurzame co-ouderschapsrelatie is voor kinderen van cruciaal belang. Onderzoek van TNS-NIPO (2015) laat echter zien dat 20 procent van de scheidingen zo problematisch verloopt dat er sprake is van een vechtscheiding waarbij de kinderen ernstige nadelen ondervinden. De Kinderombudsman schat dat ongeveer 16.000 kinderen in Nederland ernstige last hebben van de scheiding van hun ouders.

Ten derde gaat echtscheiding gepaard met aanzienlijke kosten voor de samenleving. Een verkennend onderzoek door *EconoVision* in opdracht van Marriage Week Foundation raamt de kosten van echtscheiding in totaal op tenminste 2,3 miljard euro per jaar. Dit betreft bijvoorbeeld de toename in sociale uitkeringen en huursubsidies voor eenoudergezinnen, de kosten van het justitiële

PERSONALIA

Prof. dr. Esther Kluwer is bijzonder hoogleraar Duurzame Relaties en Welzijn aan de Radboud Universiteit en tevens verbonden aan de afdeling Sociale, Gezondheids- & Organisatie Psychologie van de Universiteit Utrecht.

SAMENVATTING

- De overheid moet investeren in (ex-) partnerrelaties partners door werkzame interventies beschikbaar en bereikbaar te maken.
- Preventie en vroegtijdig ingrijpen voorkomen dat relatieconflicten onoplosbaar worden.
- Diverse middelen, van relatiecursussen tot *mediation*, kunnen worden ingezet om een gang naar de rechter te voorkomen.

apparaat, en gemiste belastinginkomsten vanwege de aftrekbaarheid van kosten voor juridische bijstand. Daarnaast doen gescheiden mensen en kinderen vaker een beroep op de Geestelijke Gezondheidszorg (GGZ), Maatschappelijk Werk (AMW) en de gezinszorg.⁸ Ten slotte zijn er kosten voor werkgevers. Het gemiddelde verzuimpercentage onder gescheiden werknemers ligt 2 procent hoger dan bij niet-gescheiden werknemers. Volgens berekeningen van TNO kost het doorbetalen van het loon van een zieke werknemer gemiddeld 230 euro per dag; een aanzienlijke kostenpost.⁹

Hoe kunnen we investeren? | Het voorgaande onderschrijft het belang van aandacht voor interventies gericht op preventie en oplossing van relatie- en scheidingsproblematiek. Ik bespreek in dit kader drie aandachtsgebieden.

Preventie van relatieproblematiek

Om te voorkomen dat ernstige relatieproblematiek ontstaat kunnen stellen een relatie-ondersteunende cursus volgen. Uit internationaal onderzoek blijkt dat dergelijke preventieve programma's de relatiekwaliteit verbeteren.¹⁰ In Nederland worden onder meer de *Marriage Course* en het *Houd-me-vast Programma* aangeboden. Deze cursussen zijn bedoeld om de relatie te verbeteren en versterken. De Marriage Course heeft positieve effecten op de relatie van deelnemers op korte termijn, maar voor langdurige effecten is nog geen evidentie.¹¹ Het Houd-me-vast Programma is effectief gebleken op diverse indicatoren van relatiekwaliteit bij zowel deelnemers die zichzelf hebben aangemeld als deelnemers die verwezen zijn door de GGZ.¹²

Daarnaast kan gedacht worden aan

interventies gericht op aanstaande ouders. Onderzoek laat zien dat de relatiekwaliteit van paren afneemt na de geboorte van het eerste kind.¹³ Stellen die al voor de zwangerschap een goede relatie hebben, passen zich beter aan na de komst van het eerste kind.¹⁴ Uit internationaal onderzoek blijkt dat cursussen voor aanstaande en jonge ouders gericht op veranderingen in de partnerrelatie rondom de transitie naar het ouderschap effectief zijn.¹⁵

Preventieve relatiecursussen zijn, mits tijdig ingezet (dat wil zeggen, voordat er ernstige problemen ontstaan), een goed en relatief goedkoop alternatief voor therapie. Het is voor gemeenten, huisartsen, GGD en GGZ instellingen, verloskundigen, en Centra voor Jeugd en Gezin een aandachtspunt om op een goede manier dergelijke preventieve cursussen aan te bieden.

Interventies bij relatieproblematiek

Wanneer er ernstigere problemen zijn ontstaan, kunnen koppels gebruik maken van relatietherapie. Dat is op de korte termijn een effectieve interventie gebleken: ongeveer 65 tot 80 procent van de mensen die in relatietherapie gaan, ondervindt een verbetering in de relatie.¹⁶ Hoewel onderzoeken naar de effectiviteit op de lange termijn schaars zijn, bestaat de indruk dat een deel van de koppels (maar zeker niet alle) een blijvende verbetering ervaart na een dergelijke therapie.

Echter, de drempel om hulp te zoeken bij relatieproblemen is hoog. Internationaal onderzoek laat zien dat slechts 10 procent van de getrouwde stellen en 25 procent van de paren die scheiden professionele hulp zoekt en dat men gemiddeld, nadat er problemen zijn ontstaan, zes jaar wacht met hulp zoeken.¹⁷

Dit is zorgwekkend omdat de problematiek doorgaans ernstiger wordt naarmate men langer wacht en omdat relatietherapie minder effectief is wanneer de problemen ernstiger zijn. Het opnemen van relatietherapie in het basispakket (wat sinds 2013 niet meer het geval is) zou in elk geval de *financiële* drempel aanzienlijk verlagen. Daarnaast is aandacht nodig voor positieve beeldvorming om de psychologische weerstand te verminderen.

Interventies bij scheidingsproblematiek

| Scheidende ouders kunnen kiezen voor *mediation*, overlegscheiden en/of omgangsbemiddeling (Ouderschap Na Scheiding) als alternatief voor een gang naar de rechtbank. Internationaal onderzoek laat zien dat *mediation* bij echtscheiding tot betere uitkomsten leidt dan een juridisch proces: de partijen zijn meer tevreden met het proces en de uitkomst, de relatie tussen de (ex-)partners is beter en er is meer begrip voor de behoeften van eventuele kinderen.¹⁸ Bij deze vormen van hulp bij scheiding is vrijwillige deelname een belangrijke voorwaarde. Dit impliceert namelijk dat partijen gemotiveerd zijn om zich in te zetten voor het oplossen van het conflict.

Wanneer ouders toch verwikkeld raken in een juridisch gevecht waarvan kinderen schade ondervinden - een zogeheten vechtscheiding - kan de rechter een ouderschapsonderzoek (ook wel *forensische mediation* genoemd) opleggen. Bij deze methode krijgen strijdende ouders in gezag- en omgangszaken de gelegenheid om onder begeleiding van een deskundige alsnog zelf tot een (deel)oplossing te komen voor het geschil. Wanneer ouders niet tot overeenstemming komen, rapporteert de deskundige de bevindingen aan de rechter. Juist bij

geëscaleerde scheidingsconflicten kan het opleggen van *forensische mediation* effectief zijn. In ongeveer de helft van de gevallen leidt dit alsnog tot (gedeeltelijke) overeenstemming en wanneer ouders niet tot overeenstemming komen kan de rechter een goed geïnformeerde beslissing nemen.¹⁹ Een ander interventieprogramma is 'Kinderen uit de knel', dat tot doel heeft de vernietigende strijd tussen de gescheiden ouders te stoppen en een opvoedingsklimaat te creëren waarin kinderen zich weer veilig kunnen voelen en zich goed kunnen ontwikkelen.²⁰

Tot slot | Het is, concluderend, belangrijk om te investeren in duurzame relaties tussen partners en ex-partners. Werkzame interventies moeten beschikbaar en bereikbaar zijn. Echter, naarmate de relatie- en scheidingsproblematiek ernstiger is, is deze moeilijker te behandelen of te stoppen. Preventie en vroegtijdig ingrijpen is daarom van groot belang. Meer wetenschappelijk onderzoek is nodig naar de werkzaamheid van interventies in Nederland en naar de processen die bijdragen aan zowel het ontstaan als het voorkomen van relatie- en scheidingsproblematiek.

‘We moeten positief zijn, niet vervallen in activisme’

Begin juli was hij te gast bij RTL Summer Night: Anton de Wit, hoofdredacteur van Katholiek Nieuwsblad. Als ‘reli-gekkie van dienst’ – zijn eigen woorden – mocht hij vertellen wat hij vond van de invoering van het homohuwelijk in Duitsland. In de uitzending van de talkshow kwam hij er bijna niet aan te pas. Presentator Beau van Erven Dorens ondervroeg hem op sceptische toon en rappers Ali B, Boef en Ronnie Flex gingen vol in de aanval.

Voor de redactie van *Groen* was dat reden om hem uit te nodigen zijn verhaal alsnog te doen, maar dan in ons blad. Wat vindt De Wit van huwelijk en gezin? Hoe gaat hij als katholiek journalist om met de spanning tussen de leer van zijn kerk en de overheersende publieke opinie op deze onderwerpen? En wat houdt het in om het huwelijk als sacrament te zien?

Door Remco van Mulligen (foto door Dick Vos)

Wat had u bij RTL willen vertellen? | “Ik wilde het hebben over de panische manier waarop mensen reageren als een christen iets zegt over medische of seksuele ethiek. Ik heb zelf op dit gebied geen heel extreme standpunten. Ik vind het filosofisch en theologisch lastige onderwerpen. Maar zoekend naar woorden is er weinig ruimte om naar eer en geweten een eigen geluid te laten horen.

Dat bleek ook in de uitzending. Ik wilde dit punt maken en direct sprong Ali B er bovenop met een vergelijking met nazi-Duitsland. Dat illustreert mijn punt dus perfect. Dit ligt in het verlengde van wat Amanda Kluvel in haar boek over gewetensvrijheid schrijft: het liberale denken staat niet bekend om z’n grote respect voor het geweten.”

Gaat dat in de toekomst erger worden? | “Ik kan niet in de toekomst kijken en wil niet alarmistisch zijn. Maar ik ben er niet gerust op, juist omdat er zo veel agressie in de discussie zit. Zo veel verbetering richting een orthodox-christelijk standpunt. Ik vraag me af hoe die agressie zich wetgevend gaat vertalen.”

Staan we straks voor de rechter? | “Je kunt té alarmistisch zijn. Ik sta straks niet voor de rechter en er is een grote vrijheid in dit land. Ik denk eerder aan de Scandinavische landen, waar de overheid bepaalt dat de staatskerk ook homohuwelijken moet sluiten. Het is niet uit te sluiten dat in de toekomst ook in Nederland de pastoor of dominee verplicht is om een homohuwelijk in te zegenen.”

Wat vindt u van de manier waarop in Duitsland het homohuwelijk is ingevoerd? | “Ik heb groot respect voor hoe Angela Merkel dat heeft aangepakt, hoewel er natuurlijk ook electorale handigheid achter zit. Ze heeft partijgenoten gezegd volgens hun geweten te stemmen. Duitse critici van het homohuwelijk voelden zich er echter door verrast. Zij hadden het gevoel dat de Bondsdag het er doorheen jaste. Ze zeiden: dit wetsvoorstel deugt van geen kant, want is veel te snel gemaakt en zal door het hooggerechtshof aan de kant geschoven worden.”

Bent u zelf tegen het homohuwelijk? | “Ik voel me helemaal niet geroepen over dit onderwerp een sterke mening te hebben. Ik heb onder vrienden en collega’s ook homo’s, ook getrouwde. Ik heb daar gedachten bij, die wellicht anders zijn dan de mainstream. Maar het gaat om mensen die geluk zoeken en liefde. Juist omdat

PERSONALIA
Anton de Wit is journalist, auteur en redacteur. Hij studeerde journalistiek in Tilburg en werkte als freelance journalist. Ook schreef hij diverse boeken, zoals *Van klokken en klepels: Een katholiek antwoord op kerkelijke controverses*. Sinds 2017 is hij hoofdredacteur van *Katholiek Nieuwsblad*.

het gevoelig is, wil ik er niet heel stellig in zijn. En ook de Rooms-Katholieke Kerk is terughoudend in haar uitspraken. Ze spreekt over een fenomeen dat een onbekende oorsprong heeft en zegt dat we daar met empathie op moeten reageren.

Het belangrijkste dat de kerk zegt, is dat seks niet moreel neutraal is. Op dat punt heb ik ook zelf moeite met ons hele denken over seksualiteit. Alsof het niets met moraal uit te staan heeft. Seks doet echter iets met alle betrokken personen. Het is prachtig en mooi, een scheppende kracht, maar evengoed een destructieve kracht.

In katholiek opzicht is dit een deugd-ethisch en geen voorschrift-ethisch vraagstuk. Het protestantisme en de Verlichting kennen vooral een voorschrift-ethiek, naar model van Immanuel Kant: mag iets wel of niet? Dat is het geheven vingertje van de kerk. Die ethiek leidt snel tot wetgeving die afdwingt wat wel of niet mag. Deugd-ethiek zit meer in voorpolitieke proces, in onderwijs en opvoeding.”

In Frankrijk gingen katholieken de straat op om te demonstreren tegen de legalisering van het homohuwelijk.

“Klopt: La Manif Pour Tous hield grote demonstraties. In Nederland is dat neergezet als een haat zaaiende beweging. Jammer, want dat was helemaal niet de opzet. Het was een pleidooi voor een klassiek gezin. In Duitsland was er een vergelijkbare beweging: Demo für Alle. Ook zij hadden een positieve benadering: voor huwelijk en gezin – een gezin waarin kinderen opgroeien met een vader en een moeder, omdat dat nu eenmaal het beste is.

Activisme versmalt je geloof tot ideologie. En die ideologie wordt dan een soort drammerigheid. Het is heilzamer om de klassieke gelovige benadering te kiezen

en je in te spannen voor je medemens, zonder allerlei morele oordelen. Zoals in Nederland de pro life beweging tegenwoordig ook doet.”

Het homohuwelijk werkt toch al zestien jaar prima? |

“Ik ben vatbaar voor een ethiek van de gevolgen. Toch was het verzet tegen het homohuwelijk destijds ook wel goed. Het eerste echt degelijke onderzoek naar de praktijk moet echter nog komen. In de VS was er een interessant protest van kinderen van homoseksuele koppels, die zich tegen adoptierecht voor deze koppels keerden. Ze zeiden: we hebben liefdevolle ouders gehad, die erg hun best deden, we houden veel van hen, maar toch zijn we altijd tegen dingen aangelopen. Dit soort dingen wordt in Nederland weggewuifd. Echt goed onderzoek is er niet. In eigen ervaring zie ik wel gebrokenheid. Niet alleen bij homoseksuele koppels, maar ook bij mensen die gescheiden zijn.”

De katholieke kerk ziet het huwelijk als sacrament. Waarom? |

“Een sacrament is een tastbaar teken van ontastbare werkelijkheid. Het verbond van God is tastbaar aanwezig. Het huwelijk is er daar één van, als vruchtbaar verbond en teken van de wijze waarop God met mensen omgaat. Dat maakt het moeilijk om huwelijken die vanuit een heel biologische aard geen vrucht kunnen opbrengen – zoals die tussen mensen van hetzelfde geslacht – ook als zodanig te zien. Ik ken een priester die zich sterk heeft gemaakt voor homoseksuelen en die ook homoseksuele relaties heeft ingezegend. Hij staat zeer aan de linkerkant en is zeer vrijzinnig. Ook hij zei: dit is geen huwelijk. Dat verbaasde me.”

Waarom is die openheid voor het voortbrengen van nieuw leven zo belangrijk?

“De katholieke kerk is tegen voorbehoedmiddelen, hoewel in Nederland de meeste katholieken daar het nut niet van inzien. Ook hier sta ik genuanceerd in, maar er zit wijsheid achter: openheid voor het leven. In al onze daden – daar is de deugd-ethiek weer – kunnen we ons afvragen: draagt wat ik doe en zeg bij aan het leven? Is dat scheppend, leven gevend, creatief? Of vernietigend?”

Kan het ook geen van beide zijn?

Aarzelt: “Misschien... Als je je als mens afvraagt of wat je doet bijdraagt of afbreuk doet aan het rijk Gods, is het antwoord altijd grijs en nooit zwart-wit. Het is veel te gemakkelijk om à la Monty Python te zeggen: every sperm is sacred. Ik heb nu vier kinderen en vind dat wel even genoeg. Dus gaan we daar verstandig mee om. Ook de paus heeft ook gezegd dat de grootte van een gezin niet is waar het om gaat.

Er was een kanteling in de tijd van mijn grootouders. Zij woonden met elf kinderen in een huis waar je nu met goed fatsoen niet eens meer twee mensen in zet. Als goed katholiek moest je toen veel kinderen krijgen. Dat was ook goed voor de katholieke zuil, die een machtsfactor wilde worden. Mijn grootmoeder heeft zich daar keurig aan gehouden. Maar nog tijdens haar leven kwam de Club van Rome en zeiden mensen: wat egoïstisch van jou dat je zo veel kinderen hebt gekregen. Vanuit een demografisch perspectief werd ineens cynisch gesproken over grote gezinnen.”

Hoe moet je je als christen profileren in discussies over gezin en seksualiteit?

“Je moet tegen de heersende opvatting in durven gaan. Als mensen zeggen dat twee

mannen even goed kunnen opvoeden als man en vrouw, moet je daar op basis van de feiten tegenin durven gaan. Als ze zeggen dat kinderen beter af zijn als de ouders scheiden, wil ik daar vragen bij kunnen stellen. Als de eerste redenatie nou eens is: als je aan kinderen begint, geef hen een goed leven, wat je ook doet. Ook dan is een scheiding soms onvermijdelijk. Maar ‘het is in het belang van de kinderen’ is een rationalisatie.”

Is dat een van de redenen waarom de katholieke kerk het huwelijk als onontbindbaar ziet? |

“Ik denk van wel. Er zijn natuurlijk theologische en Bijbelse rechtvaardigingen, maar er zijn ook logische en redelijke argumenten. Het kind blijft immers ook. Je kunt het niet ongedaan maken en dus het huwelijk eigenlijk ook niet.”

Moet je als christen niet ook bruggen bouwen naar de seculiere wereld? |

“Ik kreeg veel bijval voor mijn optreden bij RTL. Ook van mensen die het niet met me eens waren – maar die toch graag hadden willen horen wat ik te zeggen had. Je ziet dat het bij ‘voltooid leven’ heeft geholpen. De ChristenUnie heeft volharding getoond in het op de agenda zetten van dit onderwerp. Daardoor is er nu meer discussie mogelijk. Je mist echt een kans als je afhaakt omdat je denkt dat je alleen maar idioten tegenover je hebt. Mensen herkennen en waarderen redelijkheid. Ik weet dat ik mensen niet direct op andere gedachten breng, maar ze zien in ieder geval dat ik niet volmaakt achterlijk ben.”

Verandering van de tijden en het debat in de ChristenUnie

In de jaren negentig vond er een maatschappelijk debat plaats over de aard van het huwelijk. Het recht kende toen nog een redelijk traditionele opvatting: een verbintenis tussen één man en één vrouw. Tegenover pogingen om dit te veranderen, pleitten de voorlopers van de ChristenUnie voor het vasthouden aan een op de Bijbel gebaseerde norm. De partij kwam in 1998 met de studie *Individualisering en gezinsbeleid*. Deze vatte het bekende standpunt helder samen, in de aanloop naar het debat over de openstelling van het huwelijk voor koppels van het gelijke geslacht. In de bijna twintig jaar die sindsdien zijn verstreken, zijn echter de samenleving en het recht verder veranderd. De vraag is daarom, waar de ChristenUnie op dit moment staat als het gaat over relaties, huwelijk en ouderschap. In dit artikel staat het rapport van de Staatscommissie Herijking Ouderschap centraal. Hoe moet de ChristenUnie hiermee omgaan?

Door Marianne Verhage – Van Kooten

De bijdrage van de voorlopers van de ChristenUnie aan de maatschappelijke discussie over het huwelijk in de jaren negentig kan alleen goed beoordeeld worden tegen de achtergrond van de destijds heersende rechtsopvatting. Die bestond onder andere uit de volgende elementen:

- Het traditionele personen- en familierecht is opgebouwd rondom het huwelijk als verbintenis van een man en een vrouw, met de eventueel daaruit voortgekomen kinderen. De Hoge Raad bevestigde in 1990 nog dat het huwelijk alleen door personen van verschillend geslacht gesloten kan worden en meende daarnaast dat de mogelijkheid van voortplanting essentieel is voor het huwelijk.
- De rechtsregels moeten op zodanig systematische wijze vastgelegd zijn, dat een huwelijk tussen man en vrouw automatisch (dus: van rechtswege) is gekoppeld aan een drievoudig ouderschap: biologisch (genetisch), feitelijk (ouders voeden op) en juridisch (van wie erft het kind, wiens naam kan het dragen, wiens nationaliteit kan het krijgen). Huwelijk en voortplanting horen onlosmakelijk bij elkaar – met adoptie als uitzondering.
- Huwelijk en gezin zijn van vitaal belang voor de samenleving. Zij verzekeren het voortbestaan van de samenleving in fysieke zin en vormen de sociale basis voor de ontplooiing van mensen. Daarom dient de overheid het publiek belang door deze verbanden te beschermen.

Deze opvatting stelde op Romeins en Frans recht en sloot duidelijk aan bij het normen- en waardenpatroon dat de twee voorlopers van de ChristenUnie uit de Bijbel afleidden. Dit betekende dat deze partijen een voorgenomen aanpassing van dat recht ook beantwoordden vanuit dit Bijbels kader. Zij achtten het van belang om deze normen in de politiek in te brengen. De rechtsopvatting zoals die toen gold, had overigens ook schaduwkanten. Nog lang zijn kinderen die buiten het huwelijk geboren werden 'onwettig' of 'bastaarden' genoemd. Zij waren het kind van de rekening.

De wetenschappelijke bureaus van RPF en GPV publiceerden in deze jaren studies over gezin en huwelijk, waarin zij uitgingen van deze rechtsopvatting. Voorbeelden zijn de RPF-studie *Individualisering en gezinsbeleid* uit 1998 (twee jaar later heruitgegeven als *Werken aan een rotsvast gezinsbeleid*) en de GPV-nota *Het gezin welgezind* uit 1995.

In diezelfde jaren negentig kwam het GPV echter ook met de spraakmakende korte studies *Zo zijn we niet getrouwd* en *Samenwonen verplicht*. Hierin nam deze partij, omfloerst maar onmiskenbaar, afscheid van de traditionele rechtsopvatting. Dit leidde tot veel ophef en afkeurende reacties van RPF'ers, onder wie André Rouvoet.

PERSONALIA

Mr. Marianne Verhage – Van Kooten is juriste en namens ChristenUnie/SGP wethouder Jeugd in de gemeente Huizen.

SAMENVATTING

• Ten opzichte van de jaren negentig is de wetgeving rondom huwelijk en ouderschap ingrijpend veranderd.

• De ChristenUnie kan er daarom niet meer van uitgaan dat de huidige rechtsopvatting aansluit op de Bijbelse norm.

• In die nieuwe werkelijkheid moet ze een reactie formuleren op de voorstellen van de staatscommissie 'herijking ouderschap', onder andere voor meerouderschap.

• De ChristenUnie kan handvatten vinden in goed ouderschap, het belang van het kind en de druk op het rechterlijk apparaat.

Inmiddels zijn we ongeveer twintig jaar verder. Hoe is de samenleving sindsdien veranderd? En welke ontwikkeling heeft het denken van de ChristenUnie in die periode doorgemaakt?

Maatschappelijke ontwikkelingen | We zijn sinds de jaren negentig ingehaald door maatschappelijke ontwikkelingen zoals (verdere) deconfessionalisering, individualisering en ontwikkelingen in de genetica. Dit heeft tot gevolg gehad dat steeds meer leefsituaties van partners juridisch bevestigd zijn. Denk aan de partnerregistraties voor koppels van gelijk en divers geslacht (1998) en het openstellen van het huwelijk voor mensen van gelijk geslacht (2001). Een ander voorbeeld is dat sinds 2014 ook een vrouw een kind kan erkennen. Dat was eerst alleen voorbehouden aan de man, die daarmee aangaf dat het betreffende kind biologisch van hem was. Erkenning is echter sinds drie jaar losgekoppeld van de genetische werkelijkheid. Daarom spreken juristen hier nu over als rechtshandeling en niet meer als waarheidshandeling. Met andere woorden: als een man of vrouw een kind juridisch wil erkennen als het zijne of hare, is voor de wet niet meer doorslaggevend of dat biologisch ook echt zo is. Wat telt is of die erkenning volgens de regels is verlopen. Een fundamentele verandering van denken.

Naast de twee- en éénoudergezinnen zijn er inmiddels ook samengestelde gezinnen, gezinnen van ouders van gelijk geslacht ('regenbooggezinnen') waarbij soms meerdere vaders en moeders met elkaar één of meerdere kinderen verzorgen en opvoeden (meerouderschap). Overigens gaat het bij die laatste groep slechts om enkele duizenden gezinnen (0,2 procent van het totaal), zoals zichtbaar is in de infographic op pagina 22 van dit nummer

van *Groen*. Duidelijk is wel dat het kind lang niet altijd meer opgroeit met twee ouders, waarvan de een de genetische moeder en de ander de genetische vader is.

Kind en ouders in de 21ste eeuw | In december 2016 verscheen het rapport *Kind en ouders in de 21ste eeuw* van de Staatscommissie Herijking Ouderschap. Hierin is onderzocht of de wetgeving voor juridisch ouderschap en ouderlijk gezag voldoende rekening houdt met maatschappelijke en medische veranderingen. De commissie stelt de belangen van het kind centraal, in de huidige tijd met diverse samenlevingsvormen. Ze vindt het enerzijds belangrijk te zien dat het kind in een afhankelijkheidspositie verkeert en belang heeft bij goed ouderschap, maar anderzijds dat het ongeacht de samenlevingsvorm van de ouders dezelfde rechtspositie moet hebben als ieder ander kind.

Het begrip 'goed ouderschap' wordt door de Staatscommissie nader ingevuld. Zij onderscheidt zeven kernen, die voor ieder kind beschikbaar moeten zijn: (1) een onvoorwaardelijk persoonlijk commitment, (2) continuïteit in de opvoedingsrelatie, (3) verzorging en zorg voor lichamelijk welzijn, (4) opvoeding tot zelfstandig en sociale en maatschappelijke participatie, (5) het organiseren en monitoren van de opvoeding in het gezin, de school en het publieke domein, (6) de vorming van de afstammingsidentiteit en (7) de zorg voor contact- en omgangsmogelijkheden met voor het kind belangrijke personen, onder wie de ouders. Een regeling voor ouderschap en ouderlijk gezag zal volgens de commissie moeten verzekeren dat deze kernen in de opvoeding voldoende tot hun recht komen en zal bescherming moeten bieden aan kinderen.

Ouderschap zonder genetische band

De Staatscommissie kwam met maar liefst 68 aanbevelingen, waaronder uitbreiding van juridisch ouderschap naar maximaal vier ouders, een regeling voor draagmoederschap en een recht op informatie over de 'ontstaansgeschiedenis' van kinderen. Met name de eerstgenoemde aanbeveling trok de aandacht in de media en heeft juridisch zeer ingrijpende consequenties. Hoe moet de ChristenUnie hierover het debat aangaan? Een beroep op de geldende rechtsopvatting, zoals bij het debat over het homohuwelijk in de jaren negentig, lijkt nu onmogelijk. Het recht is immers ingrijpend veranderd. Als de partij in het debat terugvalt op de rechtsopvatting van eind vorige eeuw, zal dat schouderophalend als een getuigenis worden ontvangen. De ChristenUnie zal in haar opstelling moeten bezien hoe zij in de gegeven omstandigheden de beste waarborgen kan vinden voor de Bijbelse noties van trouw en de bescherming van de belangen van gezin en kind.

Het rapport van de Staatscommissie geeft daar handvatten voor. De kernen van goed ouderschap zijn een goede kapstok. Begrippen als onvoorwaardelijkheid, continuïteit, lichamelijk welzijn, opvoeden tot zelfstandigheid en participatie zijn belangrijke onderdelen van goed ouderschap. Vanuit Bijbelse noties zijn deze kernen te onderschrijven. In aanvulling hierop zal de ChristenUnie echter ook moeten pleiten voor de zorg voor het psychisch en geestelijk welzijn van het kind.

Ingewikkelder lijkt de laag die dieper ligt. De Staatscommissie komt bovenal tot de conclusie dat niet alleen de genetische band de basis is voor ouderschap, maar ook de intentie om een kind geboren te laten worden en/ of te willen opvoeden. Hier ligt ten diepste de kern van het rapport. De Staatscommissie wil deze posities

aan elkaar gelijk stellen. Daarom wordt gepleit om niet meer te spreken over afstammingsrecht, maar over verwantschapsrecht. Niet meer over bloedverwantschap, maar verwantschap. Deze stap naar ouderschap zonder genetische band is eigenlijk al genomen bij invoering van het homohuwelijk, inclusief de mogelijkheid tot adoptie. De stap naar meerouderschap en meerpersoonsgezag moet vanuit deze achtergrond begrepen worden.

Suzanne en David en hun ouders | De kernen van goed ouderschap kunnen in de discussie over het rapport als toetsingskader gebruikt worden. Twee cases kunnen dit verduidelijken.

Casus A. Annelie en haar lesbische partner hebben al lang de wens om ouders te worden. De biologische klok tikt. Ze vragen een homostel of zij als donor voor het kind willen optreden. Hun wens om een kind te willen verzorgen en opvoeden is groot. Uiteindelijk krijgt Annelie een dochter: Suzanne. De twee stellen leven gescheiden, maar treden samen op als de feitelijke verzorgers en opvoeders van Suzanne.

De Staatscommissie wil dat beide stellen al voorafgaand aan de conceptie het meerouderschap regelen in een overeenkomst. Zo gaan alle betrokkenen beter nadenken over hoe zij het ouderschap vorm willen geven en hoe ze om zullen gaan met eventuele conflicten. Voor Suzanne wordt duidelijk van wie zij erft, de achternaam krijgt, welke nationaliteit zij krijgt et cetera. Vanuit het perspectief van goed ouderschap gezien lijkt er nog niet zoveel aan de hand.

Casus B. David is geboren in het huwelijk van Else en Ruud. Na zes jaar vindt

de echtscheiding plaats en na twee jaar trouwt Else met Patrick en Ruud met Ilse. David is inmiddels acht jaar oud. De nieuwe partners willen formeel ook ouders worden en ouderlijk gezag gaan uitoefenen, want David is de ene week bij Else en Patrick en de andere week bij Ruud en Ilse.

Omdat meerouderschap volgens de regeling al voor de geboorte geregeld moet zijn, is de wens van Else, Patrick, Ruud en Ilse niet haalbaar. Wel kan de rechter gevraagd worden om door het uitspreken van eenvoudige adoptie tot een meerouderschapconstructie te komen. Volgens de Staatscommissie dient de achtjarige hier schriftelijk toestemming voor te geven. Maar wat als David dat niet wil? Wat betekent dat dan voor de verhoudingen met de verschillende betrokkenen? Hoe zit het met de loyaliteit van David naar zijn schare van opvoeders? De situatie lijkt op gespannen voet te staan met het psychisch en geestelijk welzijn van David.

Meerouderschap en relatiebreuk

Meerouderschap is niet alleen veel gevraagd van Suzanne en David en hun opvoeders, maar ook van de rechterlijke macht. Annelie, haar partner en de twee mannen moeten voor de geboorte hun meerouderschapplan voorleggen aan de rechter. De rechter stelt een bijzonder curator aan die opkomt voor de belangen van Suzanne. Vervolgens kunnen er verschillen van mening ontstaan tussen al die gezagsdragers onderling en met de curator. Wat zeker niet ondenkbaar is gezien het hoge percentage 'gewone' relaties, met twee ouders, dat eindigt in een moeizame of conflictueuze (v)chtscheiding. Kinderrechters en advocaten hebben nu al hun handen vol aan de afhandeling van deze

scheidingen. Daarbij blijkt (het belang van) het kind vaak te lijden onder ruzies van ouders. De complexe juridische constructie van meervoudig ouderschap kan betekenen dat de huidige echtscheidingsproblematiek verder zal toenemen, met alle negatieve gevolgen van dien. De Staatscommissie benoemt de mogelijke toename van conflictsituaties maar verbindt daar geen consequenties aan.

Als onderbouwing voor meervoudig ouderschap wordt het recht van kinderen op gelijke posities genoemd. Een kind geboren in een huwelijk van mensen van het gelijke geslacht heeft in de huidige situatie twee juridische ouders. Volgens het rapport moet het, bij feitelijk ouderschap van drie of vier volwassenen, ook drie of vier juridische ouders kunnen krijgen. De vraag is echter wie hier om vraagt: het kind of de volwassenen? Onderzoek hiernaar is gerechtvaardigd. Bovendien blijven ook na invoering van deze regeling bepaalde gezinssituaties niet geregeld. Een ouder zoals Annelie wil misschien al die juridische rompslomp niet.

Concluderend zal de ChristenUnie in dit debat de nadruk moeten leggen op goed ouderschap, op het belang van het kind, op de druk die de Staatscommissie met haar voorstellen legt op de rechterlijke macht en de mogelijke toename van allerlei gezagsconflicten in een situatie van meerouderschap.

Verdiepen.

Esther Kluwer
'Het welbevinden van ouders en kinderen na echtscheiding'

De bundel Actuele ontwikkelingen in het familierecht (Nijmegen: Ars Aequi Libri 2013) verscheen naar aanleiding van het zevende UCERF-symposium. In haar bijdrage geeft Esther Kluwer een overzicht van de psychologische gevolgen van een echtscheiding voor ouders en kinderen. De onderlinge relatie tussen de ouders is hiervoor bepalend.

Freek Bucx (red.)
Gezinsrapport 2011. Een portret van het gezinsleven in Nederland.
Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau 2011 | 248 pagina's

Deze studie schetst een beeld van de manier waarop gezinnen tegenwoordig gevormd worden en de opvattingen die mensen daarover hebben. De financiële situatie van gezinnen en de manier waarop de ouders werk en zorg combineren, worden eveneens in beeld gebracht. De studie verscheen naar aanleiding van het programmaministerie voor Jeugd en Gezin (2007-2010).

Jo Hermanns
Het opvoeden verleerd
Amsterdam: Vossiuspers UvA 2009 | 36 pagina's

De oratie van Jo Hermanns. Centraal staat het heftige maatschappelijke debat over de jeugd van tegenwoordig en opvoeding. Bij problemen van kinderen worden steeds vaker professionals ingeschakeld. Pedagogische professionals worden geacht de kinderen en/ of de ouders te 'repareren'. Hermanns bekritiseert deze ontwikkeling.

Wim Dekker
'Refamilization? Over de betekenis van de nieuwe zorgideologie voor netwerk, gezin en familie'

Naar aanleiding van de Internationale Dag van het Gezin op 15 mei dit jaar, verscheen de bundel Het gezin in Vlaanderen 2.0 (Antwerpen: Garant 2017, 311 pagina's). Centraal hierin staat de ontwikkeling van het gezin in de laatste vijftig jaar in Vlaanderen. Wim Dekker schrijft een van de hoofdstukken in deze bundel.

André Rouvoet e.a. (red.)
Meer dan een optelsom. Kanttekeningen bij de waarde van het gezin.
Kampen: Ten Have 2008 | 205 pagina's

Theologen, ethici en politici laten hun licht schijnen over het gezin. In het eerste deel staat de waarde van het gezin centraal. In het tweede deel gaat het over de huidige gezinspolitiek. In de bundel is tevens 'Alle kansen voor alle kinderen' opgenomen, het plan van het kabinet-Balkenende-IV voor Jeugd en Gezin.

Boeken.

42 Verfrissend katholiek uitzicht

Door Djarno Wiegman

44 Ecomodernisme overtuigt niet

Door Hilco van Elten

46 Studie over gewetensvrijheid is mild
over de SGP

Door Remco van Mulligen

Verfrissend katholiek uitzicht

Door Djarno Wiegman

Erik Borgman

*Leven van wat komt.
Een katholiek uitzicht
op de samenleving*

Utrecht:
Meinema 2017

218 pagina's

Hoe gaan we om met de vluchtelingen in Europa en wat leren ze ons? Hoe zorgen we op een verantwoordelijke wijze voor de aarde, ons “gemeenschappelijke huis”? Wat is de kern van economische activiteit en hoe geven we het onderwijs vorm op een wijze die recht doet aan de menselijke gerichtheid op waarheid?

Kortom: hoe kan er vanuit het christelijk geloof een perspectief op de samenleving en de wereld worden geboden die recht doet aan de reddende God, de mens en het geheel van de schepping?

Deze en andere vragen zijn onderwerp van reflectie in *Leven van wat komt*, het nieuwste boek van Erik Borgman, die als hoogleraar theologie van de religie is verbonden aan de Universiteit van Tilburg. Er is volgens Borgman iets mis met de gangbare manier waarop we naar de samenleving kijken en grote vragen uit onze tijd te lijf gaan. Het is tijd voor een ander perspectief. Aansluitend bij de visie van het Tweede Vaticaans Concilie en duidelijk geïnspireerd door paus Franciscus introduceert Borgman een katholiek uitzicht op de samenleving. In tegenstelling tot het dominante maakbaarheidsideaal en het zoeken naar oplossingen binnen de kaders van de resultaten uit het verleden, benadert een

katholiek perspectief de wereld vanuit een contemplatief standpunt. Dit houdt in dat christenen de taak hebben om, vanuit de overtuiging dat God reddend handelt in de geschiedenis en aanwezig is, goed te luisteren, te kijken en de tekenen van de tijd te lezen en zo aan te sluiten bij wat God in de wereld doet. Dat is *leven van wat komt*: datgene waarnemen “wat zich aandient als Gods toekomst en zich daarop te richten”.

Naast documenten van het Tweede Vaticaans Concilie, recente pauselijke toespraken en de encycliek *Laudato si'*, over de zorg voor de aarde als ons gemeenschappelijke huis, laat Borgman zich inspireren door tal van denkers en schrijvers van binnen en buiten de katholieke traditie. Zo passeren de Tsjechische priester Tomas Halik, filosoof Hannah Arendt en econoom Luigino Bruni de revue. Opvallend is ook de plaats die is ingeruimd voor poëzie van onder meer T.S. Eliot, Christian Wiman en Leonard Cohen. Meer dan eens gebruikt Borgman op een verfrissend moment een gedicht om duidelijk te maken waar hij op doelt en welke kant hij op wil. Ook jazz wordt, als een muziekstijl waar het draait om goed naar elkaar te luisteren en zo te zoeken naar nieuwe mogelijkheden, gebruikt als metafoor voor een contemplatieve houding ten opzichte van de samenleving. Het gebruik van bepaalde kunstvormen om zaken te duiden is een welkome toevoeging en goede afwisseling tussen de soms wat langere theoretische gedeelten.

Borgman geeft in zijn boek geen pasklare antwoorden op de grote vragen die de samenleving bezighouden. En dat is maar goed ook. Waar hij wel treffend de vinger op legt zijn de tekortkomingen van het huidige economische en politieke

systeem, waarin maar zeer weinig oog is voor de zwakken in de samenleving. Om uit deze impasse in het denken te komen is het voor Borgman essentieel oog te hebben voor wat er in de wereld gaande is en hierbij aan te sluiten. De samenleving is niet afhankelijk van politici om haar te voorzien van idealen, richting of grootse visioenen. De wereld zit er vol mee en hieruit spreekt het intrinsieke verlangen naar het goede wat ieder mens in zich draagt. Het ontbreekt de samenleving niet aan waarden, idealen en perspectief; veel eerder ontbreekt het politici aan ontvankelijkheid zich in vertrouwen aan te sluiten bij wat zich aandient als het goede.

Borgman's boek is een treffende beschrijving van de tekortkomingen van het huidige systeem. Zijn pleidooi voor een contemplatieve benadering wordt overtuigend uiteengezet en biedt een ontspannen, hoopvol en gelovig alternatief voor de dominante maakbaarheids- en beheersingsdrang. Afgezien van het ongelukkige gebruik van “allochtonen”, een term die wat mij betreft onbruikbaar is geworden, is dit boek zeer leeswaardig voor hen die toe zijn aan wat frisse lucht tussen alle verhitte debatten over grote vragen door.

Ecomodernisme overtuigt niet

Door Hilco van Elten

Marco Visscher,
Ralf Bodelier e.a.

Ecomodernisme

Amsterdam:
Nieuw Amsterdam

304 pagina's

***Ecomodernisme* is een pleidooi om 'anders' naar het milieu te kijken dan de 'traditionele groenen' doen. Die laatsten willen vooral de consumptie en het energieverbruik verminderen. Het ecomodernisme is een relatief nieuwe stroming, die weliswaar de traditionele houding van het verminderen van menselijke impact op het milieu onderschrijft, maar tegelijkertijd het ideaal verwerpt van harmonieus samenleven in en met de natuur.**

In *Ecomodernisme* hebben zeven auteurs een optimistische, pragmatische, maar ook zeer kritische boodschap, waarin centraal staat dat het heus allemaal niet zo dramatisch is gesteld met milieu en klimaat. Veel problemen zijn niet zo groot en urgent als ze lijken, en door middel van menselijk ingrijpen in natuur en milieu, en door technologische innovatie, kunnen we bestaande problemen het hoofd bieden. Het ecomodernisme stelt dat we, in het belang van natuur en milieu, menselijke activiteiten moet intensiveren (waaronder landbouw, veeteelt, bosbouw en stadsontwikkeling), zodat we minder land gebruiken en de impact op het milieu verkleinen. Hierin zet deze stroming zich met kracht af tegen politieke partijen zoals GroenLinks en

natuur- en milieuorganisaties zoals het WNF en IFAW, door de auteurs aangeduid als de 'traditionele groenen'.

In zestien hoofdstukken worden niet alleen de grote thema's besproken (energie, landbouw en voeding, natuur, armoede en ontwikkeling), er wordt vooral ook een karikatuur neergezet van de groenen. Die zijn, volgens de auteurs, naïef en hebben een romantisch beeld van samenleven met de natuur, terwijl mens en natuur juist gebaat zijn bij een ontkoppeling. De mensen leven dan in efficiënte steden en daarbuiten is er de natuur. De steden moeten worden gevoed door middel van kernenergie: "vergeet Fukushima en Tsjernobyl, kernenergie is schoon, veilig en betrouwbaar" (p. 52). Volgens de auteurs is het "immoreel om voor CO2-reductie te pleiten", want "uitbundige energie" is de bron van vooruitgang (p. 19).

Het is niet zo dat *Ecomodernisme* geen goede argumenten aanvoert om eens kritisch te kijken naar bestaande standpunten over natuur en milieu. Die zijn er volop! Ook zeer waardevol is de duiding van de maatschappelijke opvattingen over natuur en milieu, en waar deze 'ontsporen', en niet worden gestaafd door de stand van de wetenschap. Het is alleen niet functioneel om hierbij karikaturen te schetsen van de groenen en stellingen te poneren die op z'n zachtst gezegd niet erg nuttig of nodig lijken. Ter illustratie: in het betoog over biodiversiteit wordt de panda geportretteerd als een 'knuffeldiersoort' die zijn uitsterving nu eenmaal aan zichzelf te danken heeft: "een beer die alleen bamboe lust. Hij plant zich traag voort, wil alleen leven in een speciaal regenbos op ten minste 1200 meter hoogte, in het land met de meeste mensen op aarde: China. Tja, dan vrág je er gewoon om dat

je uitsterft." (p. 146) De toon en stelligheid verschilt overigens sterk per hoofdstuk.

Sommige hoofdstukken zijn beduidend overtuigender dan andere. Bijvoorbeeld het hoofdstuk over kernenergie heeft mij als lezer wel aan het denken gezet. Hierin worden voorbeelden genoemd van technologieën zonder splijtstofstaven en meltdowngevaar (bijvoorbeeld: de gesmoltenzoutreactor), wat op z'n minst hoopgevend lijkt.

De vraag die bij mij achterblijft, is deze: zelf als het allemaal klopt wat Visscher et al. beweren (en de auteurs hebben ongetwijfeld op punten gelijk); wat vind ik hier dan van? Het maakbaarheidsgeloof dat onder de argumentatie lijkt te liggen, en ook het vertrouwen in technologische innovatie stemmen mij niet gerust. Misschien ben ik dan toch meer zo'n romantische groene naïeveling, dan waar ik mijzelf voor had gehouden. Ik ben in elk geval niet overtuigd geraakt door de argumenten van het ecomodernisme.

Studie over gewetensvrijheid is mild over de SGP

Door Remco van Mulligen

Amanda Kluvel

*Gewetensvrijheid in het geding.
Het relationele geweten
ondervraagd*

Apeldoorn:
De Banier 2017

279 pagina's

Historica Amanda Kluvel heeft een zeer leesbaar boek geschreven over de visie van de SGP op godsdienstvrijheid en gewetensvrijheid. Samengevat: een kleine honderd jaar geleden gunde 'partijvader' Henri Kersten alleen bevindelijk gereformeerden gewetensvrijheid, terwijl de partij tegenwoordig voorzichtig maar vastberaden beweegt richting acceptatie van de godsdienstvrijheid.

Kluvel begint met zich bijna te verontschuldigen voor het gebruik van moderne cultuur, zoals films, in haar boek. Dat is de SGP-achterban niet gewend. En ook haar verwijzingen naar pauselijke encyclieken zullen niet door iedereen gewaardeerd worden, waarschuwt ze. Kluvel, zelf voormalig atheïst, heeft een brede blik. Ze laat onder meer Pinocchio en Japie Krekel figureren.

Als het om gewetensvrijheid gaat, gebruikt Kluvel een onderscheid tussen *forum internum* en *forum externum*. De interne vrijheid van geweten is zeer sterk en kan zelfs onder heftige martelingen overeind blijven. Dat geldt niet voor het 'externe', het profileren van je vrije geweten in de publieke sfeer. Bij gewetensnood zijn er volgens haar drie opties: gehoorzaam zijn, ongehoorzaam zijn en in opstand komen.

Theocratie | Kluvel beschrijft de ontwikkeling van de SGP zonder punten expliciet te benoemen. Ze stelt dat die partij de gewetensvrijheid altijd hoog in het vaandel heeft gehad. Echter wat ze schrijft over Kersten, laat een ander beeld zien: "Wie Gods Woord verwerpt, kan zich [volgens hem] niet op een gewetensbezwaar beroepen, omdat hij de vorm voor het innerlijk leven die hoger staat dan het overheidsbevel mist." (p. 99) Kortom: alleen ware christenen mogen gewetensvrijheid genieten.

Waar Kluvel encyclieken aanhaalt, wordt het boeiend. Ze citeert paus Johannes XXIII, die schreef dat iedere mens de vrijheid moet hebben om te geloven wat hij of zij wil en om dit geloof ook publiek te uiten. Daarmee maakte de katholieke kerk een draai. Eeuwenlang had ze, grof gezegd, op een theocratisch standpunt gestaan: de overheid moet zich richten naar katholieke normen. Sinds halverwege de twintigste eeuw is deze kerk echter zowel de godsdienstvrijheid als de democratie gaan erkennen en propageren.

De SGP maakt een vergelijkbare beweging, maar dan trager. Theocratie is hier inmiddels vervangen door 'Bijbels genormeerde politiek'. Die beweging heeft de RPF een kwart eeuw geleden gemaakt. Ook die partij kende een duidelijk aanwezige theocratische stroming. André Rouvoet speelde destijds een rol in het vervangen van dit theocratische ideaal door een 'theocratisch genormeerde' democratie.

Dergelijke nieuwe formules zijn nodig richting de buitenwacht, om te laten zien dat de partij salonfähig is. En ze zijn nodig richting de achterban, om staande te kunnen houden dat er sprake is van continuïteit ten opzichte van het verleden.

Hellend vlak | Op *Jalta* schreef Ewout Klei een kritische recensie van. De teneur van zijn beoordeling was: de SGP is eigenlijk nog steeds theocratisch, nog steeds ondemocratisch, nog steeds tegen godsdienstvrijheid – kortom er is niets veranderd. Vroeger was er aversie tegen het katholicisme, tegenwoordig is er afkeer van de islam. Moskeeën ziet de partij liever niet en als ze er al komen, dan graag zonder minaretten. De SGP is dus, constateert Klei terecht, nog steeds tegen godsdienstvrijheid.

Kluvel laat helaas na om kritische vragen te stellen over de partijlijn en inconsequenties daarin. Je kunt niet met droge ogen beweren dat de partij al onder Kersten de gewetensvrijheid hoog in het vaandel had. En is de theocratie echt terzijde geschoven? Of richt de SGP nu haar pijlen op de islam in plaats van het rooms-katholicisme? Die vraag mag Kluvel best stellen.

Tegelijk verandert de SGP wel degelijk. Ook Kluvel erkent dat: ze ziet de partij opschuiven. Zo zijn voorheen ook de RPF en enkele decennia daarvoor de voorlopers van het CDA opgeschoven. Kluvel ziet dat de staatkundig-gereformeerden meer expliciet kiezen voor belijdenisvrijheid en zelfs minder afwijzend staan tegenover godsdienstvrijheid. Ze constateert ook terecht dat het christelijke geweten in de Westerse wereld steeds vaker op de proef wordt gesteld.

Uiteindelijk maken alle christelijke organisaties en kerken, zelfs in bevindelijke kring, een beweging richting acceptatie van democratie, vrijheid en een staat die neutraal staat tegenover religies. Kortom: het zo gevreesde hellend vlak bestaat en ook de SGP staat erop.

Gesignaleerd.

Godfried Engbersen, Erik Snel en Monique Kremer (red.) | *De val van de middenklasse? Het stabiele en kwetsbare midden.*
Den Haag: WRR 2017 | 260 pagina's

De nieuwste WRR-publicatie geeft inzicht in de veranderingen in het middensegment van de Nederlandse samenleving sinds de jaren zeventig. Vier aspecten worden belicht: de ontwikkeling van middeninkomens, van middelbare opleidingen en van middenberoepen, en opvattingen over politiek en maatschappij.

David Dessin | *God is een vluchteling. De terugkeer van het christendom in de Lage Landen.*
Kalmthout: Polis 2017 | 288 pagina's

God is terug en woont in Europa. Meer nog, ruim de helft van de migranten in de Europese Unie behoort tot het christendom. 13 miljoen daarvan zijn afkomstig van buiten Europa - tegenover 12 miljoen moslims. In Vlaanderen is die ontwikkeling zeer zichtbaar. David Dessin beschrijft het verhaal achter de verborgen herkerstening.

Bernhard Reitsma | *Kwetsbare liefde. De kerk, de islam en de drie-enige God.*
Amsterdam: Boekencentrum 2017 | 256 pagina's

Wat is de roeping van de kerk in haar verhouding tot de islam? Angst, zwart-witdenken en onwetendheid kunnen de beeldvorming van christenen en moslims over en weer simplificeren. Daardoor blijven de onderliggende theologische vragen naar de eigen houding van christenen buiten beeld. Hoe kan de kerk tegelijk missionair én profetisch zijn?

Willem Huberts | *'In de ban van een beter verleden. Het Nederlandse fascisme 1923-1945* | Nijmegen: Vantilt 2017 | 277 pagina's

De bloeiperiode van het fascisme in Nederland lag tussen 1929 en 1933, stelt Huberts in zijn proefschrift. Hij legt hierin uit wat deze politieke stroming inhoudt en brengt de talloze fascistische clubjes in kaart. Het 'ware' fascisme was revolutionair, populistisch, ultranationalistisch en voor de wedergeboorte der natie. Dat deze stroming in Nederland relatief klein bleef, kwam onder meer door de toon die Hendrik Colijn, leider van de protestantse ARP aansloeg.

Geerten Waling | *Zetelroof. Fractiediscipline en afsplitsing in de Tweede Kamer 1917-2017*
Nijmegen: Vantilt 2017 | 231 pagina's

Zetelafsplittings ('zetelroof') zijn regelmatig gebeurd in de afgelopen eeuw. Waling omschrijft vele voorbeelden, onder andere de breuk van Wilders met de VVD en het vertrek van Öztürk en Kuzu uit de PvdA-fractie. Hij kiest hierbij duidelijk partij voor vrijheid van debat en tegen fractiediscipline.

Robert van Putten, Rob Nijhoff en Bart Cusveller (red.) | *Denken om shalom. De praktische filosofie van Nicholas Wolterstorff*
Amsterdam: Buijten & Schipperheijn 2017 | 288 pagina's

Nicholas Wolterstorff is een van de meest toonaangevende christelijke filosofen van dit moment. Deze bundel geeft inzicht in zijn werk in volle breedte. Wolterstorff zoekt naar een christelijke visie op tal van maatschappelijke praktijken, waaronder onderwijs, wetenschap, politiek en kerk.

Maarten Kater | *Tolerantie in balans. Tussen drang en dwang van individu en collectief. Apeldoorn: Labarum Academic 2017 | 186 pagina's*

Tolerantie heeft, volgens Kater, in christelijke kring vaak geen positieve klank omdat het verbonden wordt met toegeeflijkheid - en zo tekort doet aan de Bijbelse principes van waarheid. Dit boek kijkt hoe in SGP-kringen over tolerantie wordt gedacht. Dit begrip heeft volgens Kater een legitieme plaats in een Bijbels genormeerde politiek.

Peter Kromdijk | *Eenheid in verscheidenheid. De Doorbraak in de Nederlandse Hervormde Kerk en de samenleving tijdens het Interbellum.*
Hilversum: Verloren 2017 | 189 pagina's

De Doorbraak is vooral bekend als beweging na de Tweede Wereldoorlog, waarin katholieken en protestanten ervoor kozen om in de politiek samen op te trekken met sociaaldemocraten en vrijzinnige liberalen. De PvdA was het meest blijvende product. In dit proefschrift gaat Peter Kromdijk op zoek naar de wortels van deze beweging in de eerste helft van de twintigste eeuw.

Actueel.

52 'Raadsleden: ga het stadhuis uit en kies je battles'

Interview met Setkin Sies

59 Homeopathisch verdund racisme

Column Wouter Beekers

60 Altijd in de minderheid

Door Remco van Mulligen

66 Electorale kansen voor de ChristenUnie

Door Addy Plieger en Kees Sinke

70 Geld is tijd

Door Teunis Brand

74 Ja/ maar: Angela Merkel

Door Quinten Weeterings en Harmjan Vedder

A portrait of Setkin Sies, a man with a beard and glasses, wearing a light blue button-down shirt. He is looking directly at the camera. The background is a blurred city street scene with buildings and a tram.

Interview met Setkin Sies

‘Raadsleden: ga het stadhuis uit en kies je battles’

Setkin Sies zit er ontspannen bij. In Rotterdam is net het ‘zomerakkoord’ gesloten, waarbij de fractie ChristenUnie/ SGP het college gaat steunen. Het was spannend, maar het is gelukt. De vrucht van jarenlang investeren, niet alleen door hem als eenzetelfractie, maar door het hele team om hem heen. Burgerraadslid Mark de Boer werd door *Trouw* de ‘mastermind’ achter het akkoord genoemd. Sies werd zelfs de machtigste politicus van Rotterdam genoemd.

Het is een afscheidscadeau, want na de verkiezingen van 2018 zal Sies stoppen als raadslid. Tjalling Vonk is voorgedragen als zijn opvolger en heeft zich meteen een duidelijk doel gesteld: hij wil een tweede zetel binnenhalen. Met Sies blikken we terug op acht jaar raadslidmaatschap.

Door Bernadette van den Berg en Remco van Mulligen

Hoe ben je in de politiek beland? | “Ik heb zestien jaar in het jongerenwerk gewerkt, maar had dat wel gezien en wilde me graag bezig houden met de grotere maatschappelijke context. Ik heb de overtuiging dat je als christen iets kunt betekenen in de samenleving – niet alleen in de marges. In Rotterdam is ongeveer 5 tot 6 procent christen. Ik heb in mijn werk bij Youth for Christ veel gelobbyd bij diverse gemeentes. Het was dan zo, dat als ik een ambtenaar trof van ouder dan 45, hij vaak wantrouwig was richting ons als christelijke organisatie, terwijl ambtenaren onder de 35 veel opener waren in hun houding. Maar het zijn toch de 45-plussers die de stad besturen.

Toen ik raadslid werd, was mijn motto: ‘meer kerk in de politiek en meer politiek in de kerk’. De kerk was toen nog veel meer op zoek naar zijn rol in de maatschappij dan nu. En de politiek was het contact met het christelijke middenveld kwijt.”

Is het gelukt om kerk en politiek dichter bij elkaar te brengen? | “Ik zie wel een kerk die zich zelfbewuster opstelt en die niet meer alleen op zondagochtend open is. Het is voor de overheid natuurlijk handig dat de kerken taken op zich nemen zonder daar geld voor te vragen. In Rotterdam is er House of Hope, begonnen vanuit een christelijke gemeente, dat het afvoerputje van de zorg bedient en maar voor 25 procent door de overheid gefinancierd wordt. De overheid zit voor een dubbeltje op eerste rang. Tegelijk is er nog steeds een kritische houding tegenover religie. Het islamdebat versterkt dat.”

Recent kwam er verzet tegen kerken die wijkgebouwen gebruiken voor zondagse diensten. De gemeente wil dat niet.

Is dat al opgelost? | “Nee. Wethouder Hugo de Jonge wil de kerken er nog steeds uit hebben en hen begeleiden naar een andere plek. Volgens hem verhoogt de aanwezigheid van kerken de drempel voor anderen om van het gebouw gebruik te maken. Hij zei: we willen toch ook niet in elk wijkgebouw een moskee? Dat is onzin, want in geen enkel gebouw zit nu een moskee en het gaat in totaal om slechts twaalf kerken die zo’n gebouw gebruiken. In de onderhandelingen voor het Zomerakkoord hebben we hierover willen spreken, maar we botsten tegen een muur op. Het is nog niet opgelost. Hugo de Jonge voelde zich aangevallen door onze opstelling en we zoeken naar een oplossing waarbij de kerken kunnen blijven, zonder dat hij als wethouder gezichtsverlies lijdt.”

PERSONALIA
Setkin Sies is geboren en getogen in Rotterdam. Jarenlang werkte hij in het jongerenwerk, onder meer voor Youth for Christ. Sinds 2010 is hij in Rotterdam raadslid namens ChristenUnie/ SGP. Na de verkiezingen van 2018 stopt hij daarmee.

Wil de SGP in dit soort discussies misschien sneller oude verworvenheden verdedigen, terwijl de ChristenUnie uitgaat van hoop?

“Wij zijn als protestantse partijen de enigen die ervan uitgaan dat de mens van nature slecht is, maar toch het voordeel van de twijfel moet krijgen. SGP gaat misschien nog iets meer uit van slechte in de mens en de ChristenUnie legt meer nadruk op hoop. Dat zijn in de praktijk accentverschillen. Wij zoeken verbinding met mensen in de stad. Maar ter relativering: het CDA op Urk is waarschijnlijk conservatiever dan de SGP in Rotterdam. De SGP vertegenwoordigt hier 2500 stemmen en ze zien hun kerken slinken. Ze zoeken echt naar een eigen plek in deze stad. Het voordeel voor ons is dat er lokaal niet veel ethische thema’s spelen. De enige uitzondering is het debat over verplichte anticonceptie, een voorstel van Hugo de Jonge. Daar was de SGP eigenlijk tegen, maar toen duidelijk werd dat het om heel specifieke doelgroepen ging, konden ze er wel in mee.”

Wat is het mooiste dat je hebt bereikt, even los van het Zomerakkoord?

“We hebben voor elkaar gekregen dat er armoedeplatforms komen in de wijken. Zij moeten informele en formele netwerken helpen samen te werken. De platforms worden sinds januari geleidelijk opgezet, *bottom-up* georganiseerd. Er was er al een in de Alexanderpolder en dat model gebruiken we nu – losjes – voor de hele stad. De kerken komen hierdoor in een betere positie. Signalen sijpelen van onderaf makkelijker door naar boven, zodat we in de samenleving meer op elkaar betrokken raken.”

De ChristenUnie is met name groot in de Biblebelt. Is de ChristenUnie wel een stadspartij?

“De ChristenUnie mag meer naar de stad kijken: vraagstukken die nu daar leven, gaan over tien of twintig jaar ook in Biblebelt leven: individualisme, integratie, werkgelegenheid. Dat gaat ook in Ede en Gouda spelen – daar ontstaan al de problemen van de grote steden. In Rotterdam kijken we weer naar Londen, Sydney en de VS, waar ze weer voorlopen op ons.

Vaak zijn we buiten de grote steden nog aan verdedigen wat we hebben. Dat is in Rotterdam wel voorbij. Als je het ons vraagt, hebben we uiteraard nog wel een mening over zondagsopenstelling van winkels. Maar we gaan geen actie meer voeren. Bovendien denkt niet iedereen in onze fractie daarover hetzelfde.

Het christendom gaat naar een minderheidspositie toe. Over enkele jaren is dat in de Biblebelt ook zo. De vraag is dan: ga je beschermen wat je had, probeer je processen te vertragen, of accepteer je dat er een nieuwe werkelijkheid is?”

Hebben jullie als fractie voor dilemma’s gestaan?

“De komst van het nieuwe Feyenoordstadion was voor ons een dilemma. Opgeteld kost dat 135 miljoen. We hebben vóór gestemd, want je krijgt hieruit anderhalf miljard terug door gebiedsontwikkeling. Het project is drie keer doorgerekend. We kunnen dan wel blijven zeggen dat we tegen voetbal op zondag zijn, dat het sportverdwazing is, dat we tegen topsport zijn... Maar het creëert veel werkgelegenheid op een plek waar niet veel gebeurt, op een industrieterrein dat we Klein België noemen omdat het zo rommelig is. We hebben moeten uitleggen aan onze achterban waarom we dat doen.”

Wat kun je als eenzetelfractie voor elkaar krijgen? | “Ik mag dan een eenmansfractie zijn, maar we krijgen vanuit de gemeente voldoende budget om goede ondersteuning te regelen, we hebben 1,4 fte in dienst. Onze twee burgerradsleden, Mark de Boer en Tjalling Vonk, krijgen heel bewust ook een podium.

Daarnaast hebben we heel duidelijk onze *battles* gekozen. Als je al weet dat op een bepaald onderwerp de race gelopen is en er niets principieels in zit: laten zitten. Plus: we laten onze agenda niet door het college leiden, maar bepalen zelf wat we doen. We hebben bijvoorbeeld een initiatiefvoorstel geschreven over ‘sociaal incasseren’. Faircasso en Don Ceder hebben ons daarbij geholpen. Het kost dan twee dagen om zes kantjes te tikken en een paar punten te formuleren, maar het betaalt zich wel uit.

We investeren ook veel in relaties. We drinken vaak koffie met mensen. En ik hoop geen vuile politieke spelletjes te spelen, integer en transparant te zijn. Een van de mooiste complimenten die ik heb gekregen, was toen ze zeiden: laten we de ChristenUnie vragen, want Setkin liegt niet. We hebben bewust gezocht naar onderwerpen die onderbelicht zijn, zoals cultureel historisch erfgoed. Of het Groenfonds, waarmee we kijken hoe je bouwgrond kunt creëren zonder groen te verliezen.”

De ChristenUnie wil er een zetel bij. Maakt dat nou verschil in zo’n grote gemeenteraad? | “Ja, want de meeste partijen vinden dat je als eenmansfractie geen wethouder kunt leveren. Heb je twee zetels, dan wordt dat anders. Ik verwacht na de volgende verkiezingen nog meer versnippering. De PVV gaat Leefbaar

Rotterdam halveren en DENK gaat zetels van de PvdA af snoepen. Misschien komt er nog een ouderenpartij bij.”

Wat zijn belangrijke uitdagingen in de volgende raadsperiode? | “De groeiende segregatie is belangrijk. De komst van DENK en de PVV gaan dan niet helpen. NIDA en Leefbaar zijn gematigder dan die twee nieuwkomers. Ook op verwante onderwerpen, zoals armoede, werkgelegenheid en duurzaamheid, liggen nog wel uitdagingen. In Rotterdam heeft 40 procent een MBO-min opleiding. Veel werkgelegenheid trekt weg. Veel van wat er nu in de haven gebeurt zal, door verplaatsing maar ook door robotisering, verdwijnen.

Je hoort steeds vaker het neoliberale antwoord op deze vragen: armoede is een keuze, succes is een keuze. Dat is een heel maakbaar mensbeeld. Het gaat veel solidariteit uit de samenleving trekken. We moeten meer begrip voor elkaar hebben.”

Volgens CDA-fractievoorzitter De Langen was Mark de Boer ‘het mastermind van het akkoord’.

Hoe zie jij dat? | “Die eer geef ik hem graag. We zaten maandag samen op het terras toen het bericht kwam dat iemand van Leefbaar naar NIDA overstapte en het collega daarmee zijn meerderheid kwijt was. De donderdag daarna hadden we bovendien een debat, waarbij waarschijnlijk een wethouder zou sneuvelen. Dus zei ik: Mark, ga jij maar vast praten. Al snel was duidelijk dat er twee opties waren. Of de toekomst is onzeker, met zeven oppositiepartijen die een gezamenlijke vijand willen elimineren, maar die niets gemeen hebben. Of we reddet het

coalitieakkoord. Dat we nu de coalitie steunen, was een teamprestatie. Mark heeft veel voorgesprekken gevoerd. Hij deed het onzichtbare werk, ik de onderhandelingen. Mark is een charmante man en hij kon voortbouwen op goede relaties die we in de loop van de jaren hebben opgebouwd.”

Wethouder Joost Eerdmans (Leefbaar) blokkeerde een verandering van het integratiebeleid. Hadden jullie hier wel akkoord mee moeten gaan? | “Die vraag hebben we ons gesteld. Er zat een enorme tijdsdruk op. Ik heb hier informeel met de nieuwe wethouder Integratie over gesproken. Integratie is een proces van generaties, zei hij. Dat klonk anders dan de harde taal van de Leefbaar-fractie. Leefbaar domineert het debat over integratie. Kijk je naar het college als geheel, dan willen CDA en D66 juist een gematigde toon. Qua beleid staat er weinig op papier in het coalitieakkoord: alleen de manier waarop nieuwkomers worden begeleid. De rest is vooral de toon van de Leefbaar-fractie.”

Zijn de verschillen niet groot, als het bijvoorbeeld gaat over de islam? | “We hebben in februari, na de aanslag in Quebec, een menselijke keten gevormd om de Essalam Moskee. Dat werd breed gewaardeerd. Toch blijft het moeilijk. Iemand uit de raad was in een ziekenhuis geholpen door een arts die een hoofd-doek droeg. Dat vond die persoon heel confronterend. Die persoon vond dat het niet moest. Van dat soort dingen maakt Leefbaar een punt. Als een imam iets onaardigs over homo’s zegt, moet hij op het matje komen. Tegelijk is er Thierry Baudet, die vrouwonvriendelijke dingen

zegt. Daar zegt Leefbaar niets van, ook al wil Eerdmans strijden tegen intimidatie van vrouwen, omdat Leefbaar een deal heeft met Forum voor Democratie. Al die gevoelens van ongenoegen, en dat een blanke man als Baudet dan ineens wel allerlei dingen mag zeggen, daar wil ik in mijn laatste negen maanden als raadslid nog wel iets mee doen.”

De ChristenUnie is goed in bruggen bouwen, hoor je vaak. Hoe kan dat?

“Als je kijkt naar het Zomerakkoord: wij hebben als partij nagedacht wat wij, maar ook de rest van de oppositie gerealiseerd wilde zien. We hebben dus ook geprobeerd om dingen binnen te halen die voor andere partijen interessant zijn. De oppositie reageerde chagrijnig en dat is logisch, maar toch mogen ze in hun handen knijpen.”

Welke typische ChristenUnie-punten zijn met deze gedoogafpraak binnengehaald? | “Dan denk ik vooral aan armoede, duurzaamheid en gezin. Mannelijke ambtenaren krijgen nu drie weken betaald vaderschapsverlof. Alle drie deze punten liggen dicht bij ons, maar worden ook breder gedragen door andere partijen.

Volgens Trouw hebben jullie voor dit akkoord ook overlegd met de Tweede Kamerfractie. Waar ging dat over? “Dat was een heel kort overleg. We wilden kijken of we hen mogelijk in de wielen zouden rijden. Dat bleek niet het geval te zijn. We hebben het ook gehad over beeldvorming: samenwerken met Leefbaar, is dat niet erg? Ook dat viel mee. En de Kamerfractie was het

met ons eens dat we punten hadden binnengehaald die dicht bij ons staan.”

Welk advies wil je andere eenzetel-fracties meegeven vanuit je eigen ervaring? | “Ik ben een geboren Rotterdammer, heb heel mijn leven in die stad gewerkt. Het raadslidmaatschap brengt me op plekken waar ik het bestaan niet van wist. Mijn advies: leer de stad kennen, omarm haar, geniet van voorrecht dat je hebt. Maar ook: kies je *battles*, maak keuzes, zoek je *unique selling point*. Je hebt een grote verantwoordelijkheid maar zorg dat die hanteerbaar is. Mijn voorganger Remco Oosterhoff heeft binnen het stadhuis het beste uit zichzelf gehaald, passend bij zijn karakter. Hij heeft gedaan waar hij ontzettend goed in is. Toch heb ik gezegd: ik wil ook buiten het stadhuis komen.

Hoe kun je als raadslid een verbindende rol spelen? | “Als ik nu als raadslid iemand bel, wil diegene altijd met me praten. Binnen de kortste tijd heb ik een afspraak. In deze positie kun je mensen bij elkaar brengen en alle belangen inzichtelijk maken. Op papier is er een andere werkelijkheid dan op straat.

Neem het armoedebelief. De wethouder zegt: iedereen kan een budget krijgen, als aanvulling op zijn inkomen. Het Nibud zegt dat dit ‘voldoende maar niet genoeg’ is. Je kunt ervan leven, maar geen buffers opbouwen. Op papier klopt dat. Maar in de stad zie je dat mensen, soms door domme keuzes, toch onder de armoedegrens leven. Op papier klopt het, maar de werkelijkheid is heel anders.

Een ander voorbeeld: ik sprak laatst een vrouw met drie kinderen, die op 1 augustus uit haar huis wordt gezet.

Ik mail het wijkteam en krijg een standaardantwoord terug: ‘ze kan naar de daklozenopvang, want wij regelen geen huizen voor mensen in de wijk’. Ik leg dat voor aan de wethouder en die zegt: ‘dat kan niet’. Op papier gaat alles goed, maar de werkelijkheid is anders.

Het is dus belangrijk om het stadhuis uit te gaan. Als je met mensen een keten om een moskee vormt, ben je een verbinder. Ik heb wel nagedacht of we ook zo’n ‘keten’ om de PVV’ers in de stad kunnen vormen, maar ik weet niet hoe. Het gevoel van die vrouw die het vervelend vindt om door een arts met een hoofddoek geholpen te worden: hoe kom je haar tegemoet?”

Je neemt afscheid. Wat ga je vanaf april 2018 doen? | “Dat weet ik nog niet. Ik heb gepraat en gebeden. In september ga ik solliciteren. Ik heb nu nog de illusie dat ik van alles kan gaan doen, maar misschien moet ik in februari wel alles aannemen wat op m’n pad komt. Ik wil graag actief blijven als verbinder op het snijvlak tussen kerk en politiek. En ik wil dicht bij de uitvoering staan, concrete resultaten van mijn inzet zien. Dat past meer bij me dan het abstracte niveau van het beleid.”

Homeopathisch verdund racisme

‘Ronduit racistisch’, zo typeerde ik het Forum voor Democratie in mijn vorige column. Tot verbazing van een best een aantal uwer. En daar verbaas ik mij dan weer een beetje over.

Er is zoiets als een nationalisme van de waarden en zoiets als een nationalisme van de etniciteit. En daartussen loopt een rode lijn. Je kunt houden van je land omwille van zijn democratische constitutie, tradities en rituelen. Maar dat is echt iets anders dan houden van ‘de Nederlander’ als een superieure soort mens, die een andere behandeling verdient dan andere burgers. Wie Sylvana Simons het land denkt te kunnen uitwaaien omdat ze een andere huidskleur heeft of oproept tot ‘minder, minder, minder’ Marokkaanse Nederlanders, bewijst maar weinig te hebben begrepen van het eerste artikel van onze grondwet.

Hoe intellectueel verfijnd ook, Baudet glibbert over deze rode lijn. Er is niets mis met zijn aandacht voor het belang van de natiestaat en gedeelde waarden – hierover hebben we hem in dit blad uitvoerig aan het woord gelaten. Maar Baudet en zijn partijgenoten lieten de afgelopen campagne ook een andere gezicht zien. Zij waarschuwen voor een ‘homeopathische verdunning van de Nederlandse bevolking met alle volkeren van de wereld’, ‘zodat er nooit meer een Nederlander zal bestaan’, ‘zodat wie wij zijn niet meer gestalte kan krijgen’, maar een ‘volgzame soort’ ontstaat. Zoiets gebeurde volgens Baudet al eens bij de Romeinen. Hun rijk kwam immers ten val nadat migratie en interculturele huwelijken een einde maakten aan de ‘etnische’ Romein.

Er bestaat blijkbaar zoiets als sterke soorten en verzwakte soorten. En dan hebben we vrees ik de definitie van racisme uit de Van Dale te pakken. Hierop veelvuldig aangesproken brengt Baudet het gesprek stevast weer op cultuur en waarden. Zonder dat hij iets van zijn woorden terug neemt. Of hij doet het allemaal af als ironie.

De homeopathie gelooft in de geneeskrachtige werking van verdund gif. Ik gun iedereen zijn geloof daarin. Maar in de politiek het gif van racisme homeopathisch te verdunnen met een gezond nationalisme, lijkt me een gevaarlijk experiment. Ironisch bedoeld, hè.

COLUMNIST Wouter Beekers is directeur van het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie.

Altijd in de minderheid

“Ben ik brutaal?”, vraagt Egbert Schuurman zich hardop af. Zijn uitgesprokenheid roept soms weerstand op. Maar toch: “Ik vind van niet. Ik ben niet brutaal, ook niet ijdel – eerder vasthoudend. Als ik ergens niet goed in ben ingelezen, ben ik voorzichtig. Maar als ik inzicht heb in bepaalde problemen, ben ik niet meer in toom te houden. Dan kan ik me erin vastbijten, als een terriër.”

Op vrijdagmiddag 6 oktober presenteert de Stichting voor Christelijke Filosofie op een symposium in de Eerste Kamer *Alleen God kan ons nog redden*, een boek over het Egbert Schuurman. Zijn leven en denken staat daarin centraal: zijn jeugd, keuze voor de christelijke filosofie, politieke carrière namens de RPF en de ChristenUnie. Hij mengde zich in debatten over cyborgs, euthanasie en de islam. Het boek eindigt met een slotinterview, dat hier in verkorte versie is weergegeven.

Door Remco van Mulligen

Egbert Schuurman komt uit het Drentse Nieuw-Buinen. Hij studeerde civiele techniek, maar werd gegrepen door het denken van filosoof Herman Dooyeweerd. Als christelijk techniekfilosoof was hij decennialang bijzonder hoogleraar reformatische wijsbegeerte in Delft, Eindhoven en Wageningen. Daarnaast was hij van 1983 tot 2011 namens de RPF en de ChristenUnie lid van de Eerste Kamer. Duurzaamheid en ethiek zijn belangrijke thema's in zijn denken en (politieke) doen.

“Eigenlijk was ik overal waar ik kwam in de minderheid”, constateert Schuurman. “Altijd in de oppositie, nooit in dienst van de *mainstream*. Dat gold zeker voor de politiek. CDA'ers kwamen vaak bij mij klagen als ze zich aan het standpunt van de fractie moesten houden. Bijvoorbeeld in de jaren tachtig, toen onder Wim Deetman voor het eerst de studiebeurzen omlaag gingen. En niet zomaar een beetje, maar gelijk met 20 procent. De Tweede Kamer had al ingestemd. Nederlandse studenten stonden machteloos, maar studenten uit de Antillen konden hiertegen in beroep bij de rechter. En ze wonnen, de maatregel ging niet door. CDA-senatoren hielden tranen met tuiten, dat ze tegen hun zin voor de maatregel hadden gestemd, terwijl die uiteindelijk niet doorging.”

Ook kleine partijen als de RPF hebben een officiële partijlijn. Toch had hij meer vrijheid dan politici bij de machtspartijen. “Ik had nooit 28 jaar namens het CDA in de Eerste Kamer kunnen zitten.”

Zelfbeschikking bestaat niet | “Moed wordt in de politiek nooit beloond”, zegt Schuurman stellig. “Van filosoof Sören Kierkegaard heb ik geleerd om moedig te zijn: te handelen in de tegenwoordigheid van weerstand. Op bepaalde punten moet dat.”

Een van de meest controversiële momenten in Schuurmans loopbaan was zijn optreden in het debat over de legalisering van euthanasie in 2001. Hij gaf namens de ChristenUnie een stem aan het verzet tegen wetswijziging. Dat begon redelijk onschuldig. “Ik haalde hedendaagse Duitse politici aan, die het Nederlandse wetsvoorstel afwezen”, blikt hij terug. “Toen kwam D66'er Jacob Kohnstamm tussenbeide met de opmerking dat het Derde Rijk geen democratie was en dus onvergelijkbaar met onze samenleving. Hij vroeg of ik de voorstanders van legalisering van nazi-praktijken beschuldigde. Ik antwoordde dat Hitler democratisch aan de macht is gekomen. Daar ging ik de fout in. Ik had niet op Kohnstamm moeten reageren en wilde het helemaal niet over de oorlog hebben. Na dat debat stonden er tien of vijftien journalisten op me te wachten. Ze wilden me spreken over die explosieve uitspraak. Ik heb ze de papieren uitwerking van mijn bijdrage gegeven

PERSONALIA

Dr. Remco van Mulligen is journalist en historicus. Hij promoveerde op onderzoek naar de geschiedenis van de EO, de EH en de ChristenUnie. Hij is journalist bij het *Nederlands Dagblad* en werkt als freelancer onder meer voor het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie.

SAMENVATTING

- Duurzaamheid, techniek en ethiek zijn belangrijke thema's in het denken van Egbert Schuurman.
- De oud-fractievoorzitter van de ChristenUnie en de RPF in de Eerste Kamer werd onlangs tachtig jaar.
- Op 6 oktober verschijnt *Alleen God kan ons nog redden*, een boek waarin Remco van Mulligen de actualiteitswaarde beoordeelt van Schuurmans denken.

en gezegd: kom maar terug als je nog vragen hebt. Er kwam niemand.” Het debat was niet helemaal mislukt, merkt Schuurman vervolgens op. “Mijn motie, waarin ik meer palliatieve zorg bepleitte, haalde het niet. Maar na afloop kwam minister van Volksgezondheid Els Borst naar me toe en zei: ik ga die motie toch uitvoeren en meer steun geven aan hospices en palliatieve zorg.”

D66 sloeg met de euthanasiewet van 2001 definitief een verkeerde weg in, vindt Schuurman. “Bescherming van het leven is altijd het uitgangspunt geweest in onze wetten. Het doden ervan was een misdaad. Dat is nu omgedraaid in een weldaad. D66 spreekt over zelfbeschikking, maar wat is dat? Niet voor niets kwam bijna de hele medische wereld in opstand tegen het recente voorstel om hulp bij zelfdoding te faciliteren als iemand zijn leven voltooid acht. Artsen en apothekers weten dat achter die doodswens vaak een of andere vorm van druk zit. Zelfbeschikking bestaat niet. Het is vermeend. De discussie over dit onderwerp zit nog steeds muurvast.”

Spermadonoren | Schuurman verdedigt traditionele gezinswaarden, maar probeert tegelijk een plek te geven voor stabiele alternatieve relatievormen. “Het was destijds een misser van de christelijke partijen om zich zo hard tegen het homohuwelijk te verzetten. Als homoseksuele koppels willen samenleven, wil ik daar een regeling voor treffen. Het kan alleen geen huwelijk zijn. Kinderen komen in verwarring als ze ineens twee papa's of twee mamma's hebben. De verandering van instituten zoals het huwelijk veroorzaakt verwarring in de opvoeding.”

Direct schakelt hij over naar het laatste nieuws. In april 2017 werd bekend dat een (inmiddels overleden) arts van een

spermakliniek in Barendrecht mogelijk zelf sperma heeft gedoneerd en zo zestig kinderen heeft verwekt. “Er lopen dus misschien zestig kinderen van hem rond in de omgeving van Barendrecht. Als zij een relatie krijgen, zonder dat ze weten dat ze broer en zus zijn, is de verwarring compleet. Je ziet aan dit nieuws hoe correct de politiek vroeger was. De identiteit van spermadonoren mocht niet bekend zijn. Dat punt was onbespreekbaar.” Schuurman diende een motie in, waarin hij voorstelde dat elk kind het recht moet hebben om de namen van zijn biologische ouders te kennen. Het kabinet was tegen, maar de motie haalde het.

De ChristenUnie in het kabinet | Toen de ChristenUnie in 2007 het kabinet kwam, moest Schuurman zich anders opstellen. “We moesten als partij met één mond spreken. Ik was tegen het kabinet vriendelijker dan voorheen. In 2008 kwam echter de crisis tussenbeide. Ik was zeer gefrustreerd, toen de ChristenUniefactie in de Tweede Kamer mijn voorstel voor een crisisbelasting niet wilde overnemen. Ik heb dat samen met PvdA'er Han Noten voorbereid. Het moest een extra belasting worden voor de rijken, om meer solidariteit en rechtvaardigheid te krijgen. Het CDA wilde niet meedoen. Dan snap je er niks van. Een crisis treft altijd de onderste lagen in de samenleving het hardst. Ook Noten had het moeilijk. In zijn fractie zaten enkele grootgrondbezitters. Hij kreeg zijn fractie wel mee, maar uiteindelijk was er geen meerderheid. Daarom stelde ik vervolgens met Noten kritische schriftelijke vragen aan het kabinet, waarom ze geen crisisbelasting wilden invoeren. Volgens André Rouvoet had ik dat niet mogen doen.”

De crisis bracht Schuurman nog een tweede keer in botsing met zijn partij. “Ik wilde dat het kabinet de crisis zou

benaderen via een *comprehensive approach*, dus niet alleen als financiële en economische, maar ook als een milieu-, grondstoffen- en morele crisis. En dit voorstel kon op een meerderheid rekenen, want ook Jos Werner van het CDA ging akkoord. Wederom kreeg ik Rouvoet op bezoek. Ook dit vond hij een onmogelijk voorstel. En Werner kwam een week later naar me toe: of ik deze motie niet toch wilde intrekken. ‘Heb je dan een betere motie?’, vroeg ik. Al snel bleek dat hij dat niet had. Hij wilde er een flutmotie voor in de plaats, om zijn afgang te dekken. Ik zei: dus omdat Balenende, jullie premier, tegen is, steun je deze motie niet meer? Als je je terugtrekt ga ik daarover vragen stellen. Publiekelijk. Dat was voldoende voor Werner om mijn voorstel toch te steunen, waardoor het werd aangenomen. Balkenende was woest. Het zou de aanpak van de crisis maar vertragen, vond hij.”

Wilders en Breivik | “Sinds die tijd spreekt de Partij voor de Dieren van een *comprehensive approach*”, stelt Schuurman. “Dat is mooi. En ze zijn ook nog eens van twee naar vijf zetels gegaan. Waarom neemt de ChristenUnie de strekking van hun benadering niet over? We zouden het zelfs als onze christelijke roeping moeten zien. Alle crises van de westerse samenleving hangen met elkaar samen. Sociale problemen worden door klimaatproblemen versterkt.”

Schuurman was zeker in de laatste jaren van zijn Kamerlidmaatschap een opvallende bondgenoot van de PvdD. Publicaties van die partij zoals *Méér!* en *Kanarie in de kolenmijn* kregen van hem een enthousiaste aanbeveling. Ook gaf hij ruiterlijk toe een zwak te hebben voor GroenLinks-leider Jesse Klaver, die volgens hem als enige een diepzinnig geluid liet horen in de campagne van 2017.¹ Zou Schuurman actief

kunnen zijn voor een van deze partijen? “Nee”, antwoordt hij resoluut. “De naam van de Partij voor de Dieren vind ik verschrikkelijk. Inhoudelijk heb ik wel veel met de inspiratie van de PvdD. Ook zou ik niet actief zou kunnen zijn voor een partij met ‘links’ of ‘rechts’ in de naam. Daar komt bij dat ik ook te veel gehecht ben aan de christelijke politieke traditie. Christus leidt de geschiedenis en wij gaan daarin soms allemaal mee, ook als we haaks staan op het christendom. Ook als je Christus niet kent, kun je in zijn dienst staan.”

De PVV is de enige partij waar hij zich door de jaren heen echt scherp tegen heeft verzet. In D66 heeft Schuurman nog vrienden. In de PVV niet. “Extremistische ideologieën zijn vaak tegen het grijpen naar wapens, maar hun denkbild leiden daar wel toe. Kijk naar Anders Breivik, die in Noorwegen zeventig mensen vermoordde. Wie citeerde hij in zijn manifest het meest? Geert Wilders. Je mag dat niet omkeren door te zeggen dat Wilders voor geweld staat. Hij wil dat niet, daar ben ik van overtuigd. Maar je kunt op basis van vrije meningsuiting mensen tot het uiterste brengen. Wilders wil dat niet, maar als hij het zelf niet doet, doen anderen die zich door hem laten inspireren het wel.”

Participatiecontract | Tegelijk ziet Schuurman een christelijke, antirevolutionaire politiek niet als zaligmakend. De ChristenUnie laat volgens hem belangrijke onderwerpen liggen. Een van zijn voornaamste zorgen richt zich op de integratie van verschillende culturen. Het idee van een participatiecontract, waarin nieuwkomers wordt gevraagd bepaalde waarden te onderschrijven en uit te dragen, leidde de laatste jaren tot flinke debatten. Schuurman: “De ChristenUnie heeft

het helaas nooit meer over rechten en verantwoordelijkheden van alle burgers. Ik ben het er fundamenteel mee oneens dat die plichten er tegenwoordig alleen maar worden bijgehaald als het gaat om de integratie van nieuwkomers.”

Burgerplichten: dat was hét ‘kroonjuweel’ van Schuurman in zijn laatste politieke jaren. In 2007 haalde het zelfs het regeerakkoord van Balkenende IV: er moest een ‘handvest voor burgerplichten’ komen, om duidelijk te maken dat mensen naast rechten ook verantwoordelijkheden hebben. Iedere Nederlander moest zich hieraan binden. Er is uiteindelijk niets van terecht gekomen. “VVD’ers willen niet weten van plichten, het is in strijd met hun gevoel”, legt Schuurman uit. “Maar ze vergeten dat we ook in de Grondwet sociale rechten hebben en die zijn niets anders dan verplichtingen die de overheid heeft tegenover zijn burgers. Dat perkt geen fundamentele rechten in.”

Nog wel drie proefschriften | De omgang met de schepping in een van techniek doortrokken samenleving blijft volgens Schuurman een grote uitdaging. Het gaat met vallen en opstaan. Begin 2017 besloot de EU om een stokje te steken voor de patentering van plantensoorten die door genetische manipulatie tot stand zijn gekomen. “Ze zeggen vaak dat bij technologie logischerwijs ook patentering hoort”, reageert Schuurman. “Maar bij het leven werkt dat anders. Als je levende wezens via patentering extra gaat bevoordelen, is dat dodelijk voor de biodiversiteit.”

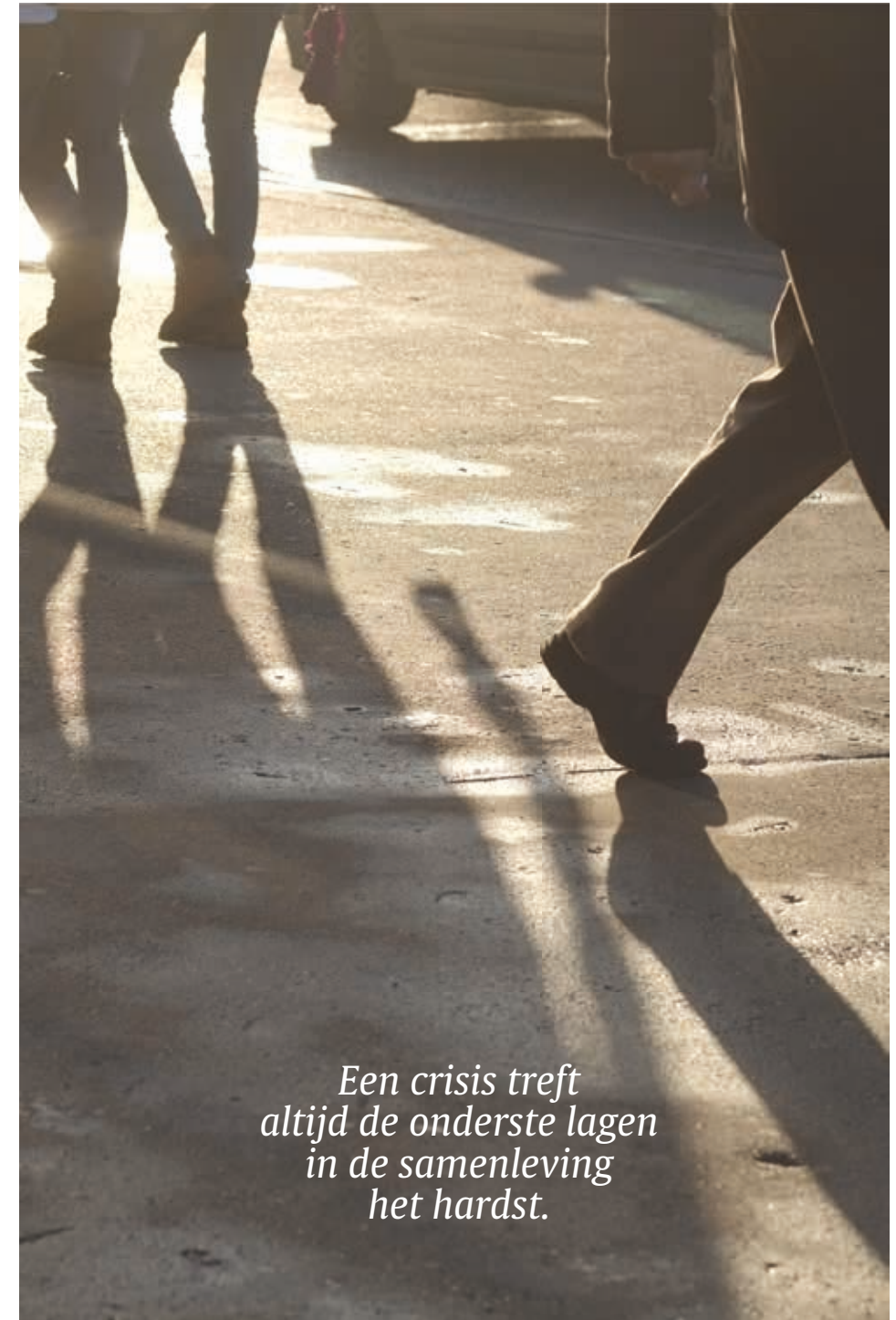
Volgens Schuurman is dit een typisch voorbeeld van het paradigma van de machine, dat in de Westerse wereld dominant is. Al het leven wordt als een machine benaderd, als techniek.

Hij wil hier het paradigma van de tuin tegenover plaatsen, waarin liefde voor het leven en zorgzaamheid centraal staan.

Dit jaar pleitte hij nog voor dat tuinparadigma in *Groen* (nr. 1, maart 2017). Hij reageerde toen op Bjorn Lous en Gerben Bosscha – twee jonge wetenschappers die hij graag een proefschrift had laten schrijven, als hij nog promotierecht had. Het tweetal bekritiseert het neoliberalisme. Zou dat hét onderwerp zijn dat Schuurman zou kiezen, als hij anno 2017 voor de keus een onderwerp moest kiezen voor een proefschrift? Hij antwoordt bevestigend. “Arnold Heertje is de enige econoom die ik ken, die heeft geschreven over de relatie tussen techniek en economie. Mensen zien er de urgentie niet van in.”

Maar dan gaat hij door: “Ik heb echter nog een ander onderwerp”, voegt hij toe. “De rol van antropotechnieken in de toekomst wil ik ook wel onderzoeken. Dat gaat om de relatie tussen de hersenen en nieuwe technieken, zoals nanotechniek.” Wordt zijn insteek dan sceptisch? “Nee, positief! Ik ben erg te spreken over deep brain stimulation. Er worden tegenwoordig allerlei laboratoriumonderzoeken gedaan met mens en computer. Daar zou ik bovenop willen zitten.”

En dan volgt er een derde idee. “Het ‘internet der dingen’ is ook heel boeiend”, zegt hij, verwijzend naar het fenomeen dat op internet steeds minder vaak mensen en steeds vaker technische systemen met elkaar communiceren. “Maakt dat technische netwerk de mens vrij, of wordt hij meer en meer een gevangene? Ook daarop wil ik wel promoveren.” Egbert Schuurman mag dan al zijn publieke functies hebben neergelegd, in ruste is de tachtigjarige niet. Hij zou nog wel drie keer willen promoveren.

*Een crisis treft
altijd de onderste lagen
in de samenleving
het hardst.*

Electoralen kansen voor de ChristenUnie

Woon je in een wijk waar bakfietsen het straatbeeld bepalen? Grote kans dat daar GroenLinks de grootste partij is. En wijken met veel rolluiken? Daar is vooral de PVV populair. Op het Bestuurderscongres van 20 mei ging electoraal geograaf Josse de Voogd in op de vraag wat de relatie is tussen waar iemand woont en op welke partij diegene stemt. Hij is al sinds 2014 met dit onderwerp bezig. Voor zijn verhaal in Lunteren gebruikte De Voogd veel kleurrijke kaartjes en grafieken om zichtbaar te maken welke electorale verschuivingen er momenteel plaatsvinden. De vraag is nu: wat heeft de ChristenUnie aan die kennis?

Door Addy Plieger en Kees Sinke

Kloof | Volgens De Voogd wordt er bij analyses van het stemgedrag te veel gekeken naar de grote steden, terwijl juist de middelgrote gemeenten het belangrijke verhaal vertellen. Hij noemt dat het Middenland. Daarmee bedoelt hij alles wat tussen dorp en stad inzit; de minder in het oog springende gebieden waar men van oudsher leunde op de industrie. Plaatsen zoals Venray, Hoogeveen en Nijkerk.

De Voogd trekt er voor zijn onderzoeken graag op uit, juist ook naar dat Middenland: "Goed kijken is belangrijk. Hoe ziet een wijk eruit? Op welke manier onderhouden mensen hun tuin? Veel groen, goudenregen en asymmetrische vensterbanken kenmerken bijvoorbeeld een GroenLinks-wijk. Door zo te kijken, leer je verbanden te zien."

Stemgedrag is volgens De Voogd al lang niet meer alleen gerelateerd aan inkomen. Het heeft steeds meer te maken met sociaal-culturele identiteit. Hij noemt verschillende assen waarlangs je het politieke landschap kunt leggen. De links-rechts as is niet meer dominant. De sociaaleconomische as is bepalender. Deze as heeft alles te maken met inkomen, leefstijl en opleidingsniveau.

De derde as die daarnaast een steeds grotere rol speelt, is die van cultureel conservatisme en nationalisme. En juist in dat Middenland ontstaat een gevaarlijke kloof tussen de politieke partijen en een groep 'witte Nederlanders'. Deze groep voelt zich niet thuis bij partijen als D66 en GroenLinks, die bij de laatste verkiezingen flink zijn gegroeid. Deze vertegenwoordigen een progressieve politiek die vooral aandacht lijkt te hebben voor hoogopgeleiden, internationalisering en Randstedelijke problematiek. Nu deze vooruitstrevende, liberale partijen invloedrijker zijn geworden, is er volgens De Voogd een groot risico dat deze groep burgers nog meer van de politiek vervreemd raakt.

De Voogd: "Er ontstaat onvrede die goed zichtbaar wordt in het Middenland. Dat zijn de gemeenten waar men zich zorgen maakt over immigratie, het verdwijnen van banen, globalisering en verloedering." Hij wijst daarbij vooral op gebieden buiten de Randstad. De kiezers zijn daar links-conservatief: in sociaal-economisch opzicht zijn ze progressief, maar als het gaat om openstaan voor nieuwe culturen zijn ze behoudend.

ChristenUnie: werk aan de winkel | Josse de Voogd is het eens met de analytici die beweren dat het juist de ChristenUnie is die zich in die links-conservatieve hoek beweegt en dat de daarbij behorende kiezers zich in een groter gebied bevinden dan alleen in de zogenaamde *Biblebelt*.

De ChristenUnie doet uiteraard ook zelf onderzoek naar de

PERSONALIA
Addy Plieger is fractievoorzitter van de ChristenUnie in Arnhem. Ze werkt als adviseur van de bestuurders op het Landelijk bureau van de ChristenUnie.

Kees Sinke is gebedscoördinator en medewerker projecten en beleid op het partijbureau.

SAMENVATTING
• Uit een analyse van de stemvoorkur van Nederlanders blijkt dat de gemiddelde kiezer links-conservatief is. Dat past goed bij het profiel van de ChristenUnie.

• Voor de ChristenUnie liggen de meeste groeikansen buiten de traditionele *Biblebelt*.

ontwikkeling van de verkiezingsuitslagen van de afgelopen jaren. Opvallend is dat van de 59.000 extra stemmen die de partij kreeg bij de laatste Tweede Kamerverkiezingen, er 28.000 van buiten de *Biblebelt* kwamen. Veel winst was er in Brabant, Limburg, Noord-Holland en gemeenten aan de Zuid-Hollandse kust. Verder valt de

groei in een aantal grote steden op. In Amsterdam was er zelfs sprake van een ruime verdubbeling van het aantal stemmen ten opzichte van de vorige Kamerverkiezingen.

Deze ontwikkeling is erg hoopgevend voor gebieden waar men van oorsprong niet heel ChristenUniegezind is. Elke afdeling staat voor de uitdaging om deze

kansen te zien en in actie te komen. Letten we op de uitslagen in de twee jaren dat de ChristenUnie bij de landelijke verkiezingen veel stemmen trok, dan laten de getoonde kaarten zien dat het aantal extra stemmen in de bredere *Biblebelt* ongeveer even veel is als dat aantal in de gebieden daarbuiten. De extra stemmen komen uit

het hele land.

Dit betekent dat de campagne voor dat extra niet moet focussen op het geografische kerngebied, maar op de eigen kernwaarden. Het inzicht van Josse de Voogd is dat een groot deel van de Nederlandse bevolking in het leven staat met een instelling die aansluit bij die kernwaarden.

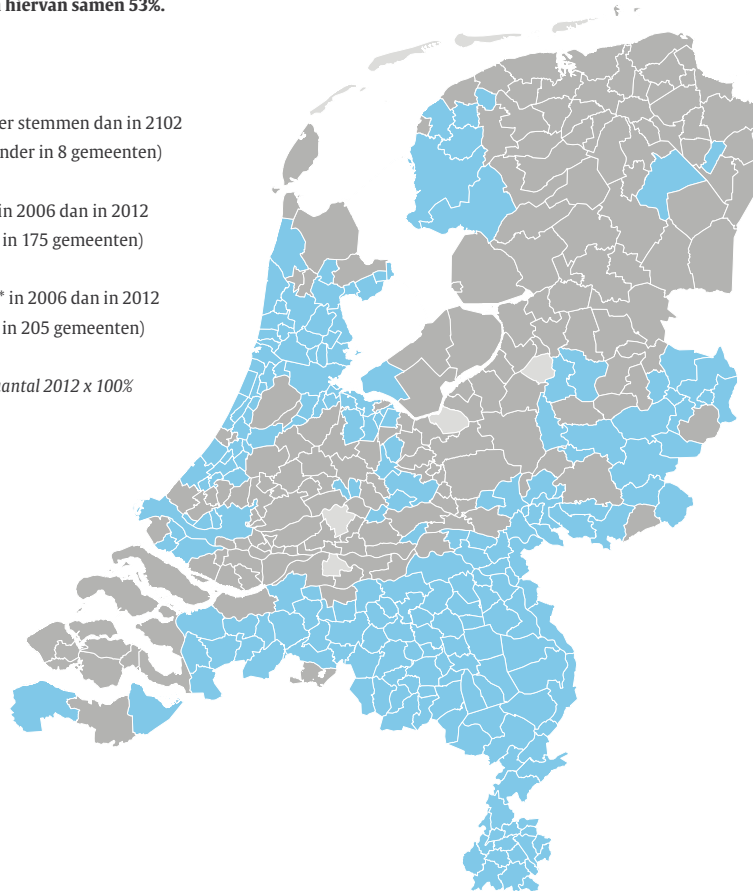
ChristenUniestemmen Tweede Kamer: relatief sterker in 2006

Berekend als: $(\text{aantal 2006} - \text{aantal 2012}) / \text{aantal 2012}$

In 2006 betreft dat netto 96.479 stemmen meer dan in 2012, de blauwe gebieden bevatten hiervan samen 53%.

- alleen hier in 2006 minder stemmen dan in 2012 (samen 733 stemmen minder in 8 gemeenten)
- hier **hooguit** 50% meer* in 2006 dan in 2012 (samen 46.259 stemmen in 175 gemeenten)
- hier **minstens** 50% meer* in 2006 dan in 2012 (samen 50.953 stemmen in 205 gemeenten)

* $(\text{aantal 2006} - \text{aantal 2012}) / \text{aantal 2012} \times 100\%$

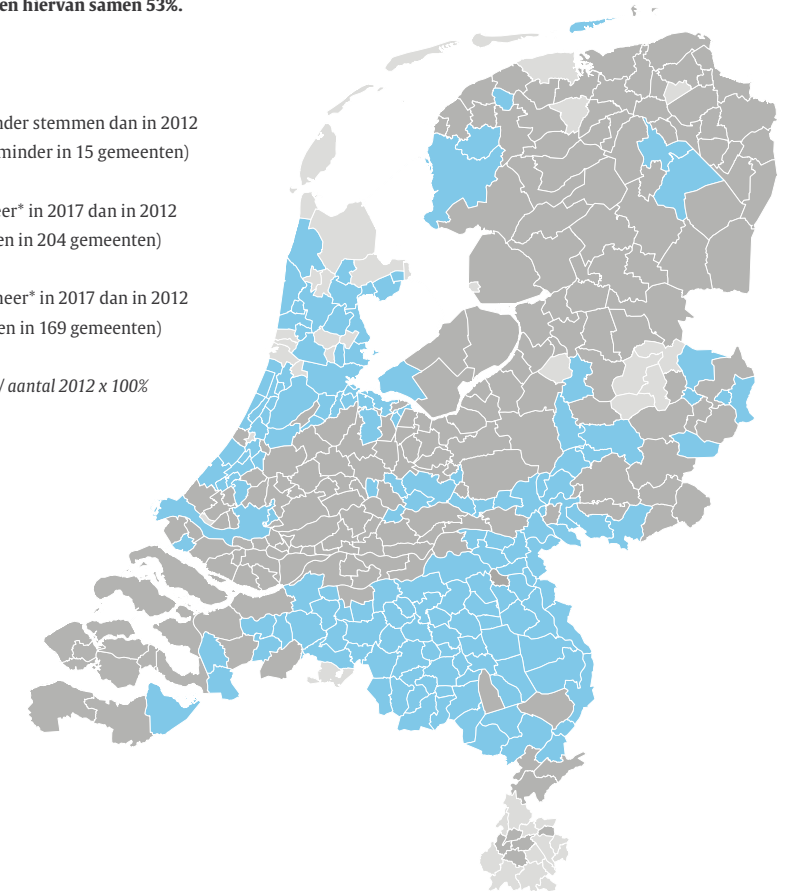
ChristenUniestemmen Tweede Kamer: relatief sterker in 2017

Berekend als: $(\text{aantal 2017} - \text{aantal 2012}) / \text{aantal 2012}$

In 2017 betreft dat netto 61.288 stemmen meer dan in 2012, de blauwe gebieden bevatten hiervan samen 53%.

- alleen hier in 2017 minder stemmen dan in 2012 (samen 998 stemmen minder in 15 gemeenten)
- hier **hooguit** 33,3% meer* in 2017 dan in 2012 (samen 33.750 stemmen in 204 gemeenten)
- hier **minstens** 33,3% meer* in 2017 dan in 2012 (samen 28.536 stemmen in 169 gemeenten)

* $(\text{aantal 2017} - \text{aantal 2012}) / \text{aantal 2012} \times 100\%$

Geld is tijd

Alle economische seinen staan weer op groen. De economie groeit, de werkloosheid daalt, het consumentenvertrouwen is hoog, bedrijven investeren meer en bij de overheid klotst het geld opeens weer tegen de plinten. Reden genoeg dus om positief gestemd te zijn. Toch plaats ik in dit artikel een paar kritische kanttekeningen bij de huidige staat van de economie. Het is namelijk mogelijk dat alle groene seinen vooral iets zeggen over de huidige opgaande conjunctuur, terwijl er onderliggend sprake is van een aantal structurele onevenwichtigheden en zwakheden.

Door Teunis Brand

Langetermijnbril | Om onevenwichtigheden en zwakheden op het spoor te komen is het belangrijk om een langetermijnbril op te zetten. Als we terugkijken naar de economische ontwikkeling sinds de Tweede Wereldoorlog, dan zijn grofweg de eerste drie decennia gekenmerkt door hoge economische groei, relatieve gelijkheid in inkomen en vermogen en de afwezigheid van heftige crises. In deze periode werd de ook verzorgingsstaat opgebouwd. Doordat de economische voorspoed zo lang duurde, is het niet gek dat men dit als het nieuwe normaal ging beschouwen. Echter, er zijn redenen genoeg om deze periode juist als een uitzondering te beschouwen. Econoom Thomas Piketty heeft bijvoorbeeld beargumenteerd dat de kapitaalvernietiging door de Tweede Wereldoorlog heeft geleid tot de lage ongelijkheid van de periode die volgde. Nadien – met name sinds de opkomst van het neoliberalisme in de jaren tachtig – is echter wereldwijd de inkomens- en vermogensongelijkheid sterk toegenomen.

Gekochte tijd | Een andere auteur die de drie decennia na WO-II als uitzondering beschouwd is de Duitse socioloog Wolfgang Streeck. Zijn boek *Gekochte tijd* maakte in 2013 met name in Duitsland veel discussie los.¹ Hierin betoogt hij dat het democratisch kapitalisme in een crisis verkeert. Democratisch kapitalisme kun je kortweg omschrijven als een kapitalistische economie (privaat bezit van productiemiddelen) die democratisch wordt gecontroleerd (met name om ongelijkheid tegen te gaan). De decennia na de Tweede Wereldoorlog staan model voor dit systeem.

In de jaren zeventig kwam druk te staan op deze succesformule. En sindsdien zijn we, aldus Streeck, begonnen met het kopen van tijd. Dat wil zeggen dat de middelen die we inzetten om de crisis van het democratisch kapitalisme te bestrijden, in feite slechts zorgen voor een uitstel ervan. Deze middelen zijn van monetaire aard: ze hebben alles te maken met geld en schuld.

Vier fasen | De De figuur op pagina 72 maakt duidelijk wat Streeck bedoelt.² De eerste fase van het kopen van tijd wordt gekenmerkt door inflatie gedurende de jaren zeventig. Dat had te maken met stijgende lonen, die weer prijsstijgingen oproepen (loon-prijsspiraal). De twee oliecrises (1973 en 1979) zorgden nog voor extra inflatie. Dat kon zo niet doorgaan. Er moest een eind komen aan de loongroei en centrale banken gingen zich volledig richten op prijsstabiliteit. Het akkoord van Wassenaar van 1982 tussen werkgevers en werknemers markeert het beginpunt van de veel bediscussieerde loonmatiging in Nederland.

Om de verzorgingsstaat in stand te houden in een periode van

PERSONALIA
Teunis Brand is econoom en werkt als promovendus aan de Wageningen Universiteit. In het verleden was hij projectmedewerker economie bij het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie.

SAMENVATTING

- Door de economische bloei in de drie decennia na de Tweede Wereldoorlog zijn we gaan denken dat hoge groei de norm is.

- In reactie op economische crises sinds de jaren zeventig doen we vooral aan symptoombestrijding.

- De autonomie van de politiek ten opzichte van financiële markten en de Europese Centrale Bank staat onder druk.

crises en lagere groei, moest de overheid schulden maken. Dat is de tweede fase, waarmee wederom tijd gekocht werd. Het is in de figuur duidelijk zichtbaar dat de fase met inflatie wordt ingeruild voor een fase met groeiende overheidsschuld. In de jaren tachtig en negentig werden er al stevige pogingen gedaan om de overheidsfinanciën op orde te krijgen, met name door bezuinigingen en het afstoten van overheidstaken door privatisering. Het lukt echter pas in de jaren negentig om de omvang van de staatsschuld ten opzichte van de economie ook werkelijk te laten dalen.

Met die daling breekt de derde fase aan in het kopen van tijd: een explosie van private schulden. In de figuur zijn alleen de schulden van huishoudens weergegeven. De groei van de private schulden betreft namelijk met name hypotheeklen, maar ook in het bedrijfsleven wordt schuldfinanciering (dat wil zeggen, financiering door middel van het aangaan van leningen) steeds populairder. De kredietcrisis prikte de zeepbel op de woningmarkt door, met alle gevolgen van dien. In deze periode zien we ook de overheids-schuld weer oplopen.

De derde fase loopt nog door in het heden, want de private schulden zijn nog steeds

hoog en maken onze economie heel kwetsbaar. Met de sterke groei van de woningmarkt op dit moment lijkt daar nog geen einde aan te komen. De roep om minder strenge leennormen wordt alweer gehoord.

De vierde fase – die dus overlapt met de derde fase – is met name zichtbaar op Europees niveau. De Europese Centrale Bank (ECB) is sinds 2014 bezig met het massaal opkopen van staatsobligaties en (sinds vorig jaar) ook bedrijfsobligaties, met geld dat uit het niets wordt gecreëerd. Het doel daarvan is om de kredietverlening op gang te helpen en de economie aan de praat te krijgen. Inmiddels is de balans van de ECB door de grens van vier biljoen gebroken (€4.000.000.000.000). Dat is ongeveer 1,5 keer zoveel als de totale omvang van de economie van de Eurozone. Ter vergelijking: voorafgaand aan de crisis was de totale omvang van de balans van de ECB 1,15 biljoen euro (2006).³ De toename is dus in de afgelopen jaren explosief geweest. De ECB is met het opkopen van schulden tijd aan het kopen om financiële markten rustig te houden en de economie op gang te helpen.

Het is bekend dat de Nederlandsche Bank kritisch is op het beleid van de ECB. Het brengt namelijk enorme risico's met zich

mee, zoals de vorming van nieuwe zeepbellen op financiële markten. En bovendien is de effectiviteit zeer betwist. Men is echter bang dat financiële markten negatief zullen reageren op het afbouwen of stoppen van het opkoopprogramma. Ondanks de stijgende inflatie wordt het opkoopprogramma aangehouden.

Gevolgen | Het is fundamenteel onzeker wat de gevolgen zullen zijn als de ECB het opkoopprogramma gaat afbouwen en de rente weer laat stijgen.⁴ We weten wel dat er grote risico's aan verbonden zijn. Zoals ook gebleken is dat er grote risico's verbonden zijn aan een grote private schuldenberg. Wat kunnen we in de toekomst verwachten?

Allereerst is er door de hoge schulden en de grote omvang van de financiële sector sprake van een grote economische kwetsbaarheid. Crises duren daardoor langer en ze gaan ook dieper. Zodra de rente omhoog gaat, komen schuldenaren (of het nu landen, banken, bedrijven of huishoudens zijn) onvermijdelijk opnieuw in de problemen. De ECB weet dat dit moment gaat komen, maar probeert het zo lang mogelijk uit te stellen. Dat doen ze door de rente kunstmatig laag te houden, wat alleen maar meer kwetsbaarheid geeft.

Een ander gevolg is toenemende ongelijkheid, met name van vermogen. Het geld dat de ECB in de economie pompt, komt terecht in financiële markten. Vermogenden profiteren hiervan, maar gewone mensen zien er weinig van terug.

Ten derde, door schuldenberg en het beleid van de ECB ontstaat er een toenemend onvermogen van de politiek om autonome beslissingen te nemen. De druk vanuit financiële markten om te bezuinigen en te hervormen is groot. Griekenland is hier een belangrijk voorbeeld van. Politieke soevereiniteit moet wijken onder de druk van

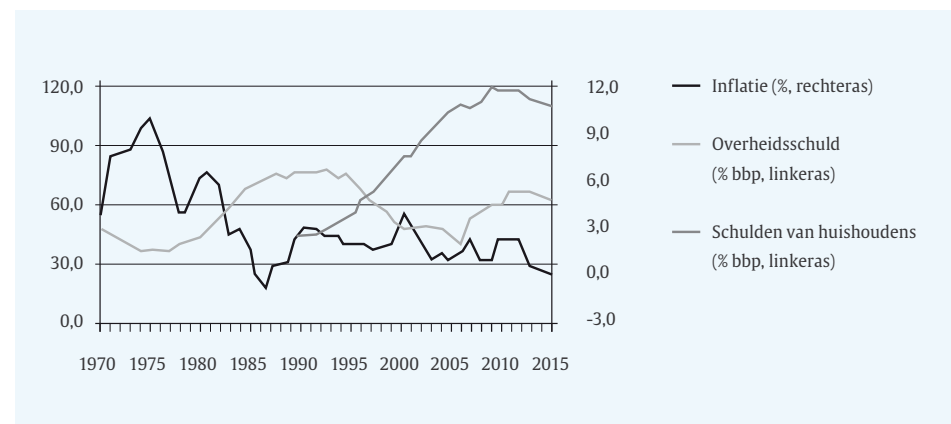
financiële markten en technocratische instituties zoals de ECB. Door de rol die ze nu speelt, is deze bank der banken een politiek instituut zonder democratische legitimiteit.

Wat staat de Nederlandse politiek (en de ChristenUnie) te doen?

| Een van de belangrijkste dingen waar de Nederlandse overheid op moet (blijven) inzetten is het terugdringen van private schulden. Dat betekent voor huishoudens dat leennormen geleidelijk nog strenger moeten worden en tegelijkertijd de huurmarkt beter moet worden. Bij bedrijven denk ik aan het ontmoedigen van schuldfinanciering door de renteaftrek te beperken.

Het probleem in Nederland zit vooral bij private schulden en niet zozeer bij de overheidsschuld. De schulden van huishoudens (dus exclusief bedrijven) zijn namelijk ruim 110% van het bruto binnenlands product (bbp) ten opzichte van 60% overheidsschuld. De overheid moet durven investeren in dingen die echt belangrijk zijn, zoals duurzaamheid. Dan is schuldfinanciering niet per se problematisch, als het maar het soort groei oplevert dat een duurzame bijdrage aan de economie levert.

Als laatste is het belangrijk dat de politiek de rug recht houdt ten opzichte van financiële markten. Een misschien slechts klein, maar toch tekenend voorbeeld daarvan is de bonusregeling die weer onder druk staat. Hans de Boer, voorzitter van werkgeversorganisatie VNO-NCW, wil banken overhalen om zich na de Brexit in Nederland te vestigen. Maar daarvoor moet wel de strenge bonusbeperking die in Nederland geldt van tafel. Tijdens het congres van het WI over het Rijnlands model zei hij dat de ChristenUnie daarin toch vooral pragmatisch en niet zo moralistisch en linksig moest zijn. Laat de ChristenUnie maar moralistisch zijn, die banken kunnen we wel missen.

Ja.

Op 24 september vinden de Bondsdagverkiezingen plaats in Duitsland. Deze markeren het einde van een cruciaal verkiezingsjaar in West-Europa. **De herverkiezing van Angela Merkel zou in de huidige omstandigheden een zege zijn voor Europa en voor Nederland. Alleen onder haar leiding kan economische en politieke stabiliteit in de Unie voor de komende jaren worden gegarandeerd.**

“Zijn beleid was gematigd, integrerend, vertrouwenswaardig en berekenbaar.” Dat schreef de Duitse minister van Financiën Wolfgang Schäuble in een eerbetoon aan de overleden oud-bondskanselier Helmut Kohl. Deze woorden kunnen ook gebruikt worden om het beleid te omschrijven dat Merkel sinds haar aantreden heeft gevoerd. Opvallend daarbij: volgens recent onderzoek is het vertrouwen in haar leiderschap nergens zo hoog als in Nederland. Bij ons kan zij zelfs op meer steun rekenen dan in eigen land.

Het was Merkel die het lot van Europa aan de euro verbond. Dit betekende dat ze niet akkoord ging met eurobonds of een opdeling van de muntunie. Het belangrijkste was dat ze tijdens de vele onderhandelingen standvastigheid toonde, ondanks verzet van vele tegenstanders. Haar leiderschap was onmisbaar voor het bezweren van de eurocrisis. Daarnaast heeft zij zich in Duitsland sterk gemaakt voor de ‘Energiewende’. Hierdoor verdwijnt in dat land in de komende vijf jaar alle nucleaire energie. Een ambitieus plan waarvoor overeenstemming nodig was tussen veel partijen binnen de economie, de politiek en de samenleving, maar dat nu reeds vruchten afwerpt.

Mutti Merkel, de naam zegt het al, heeft geen trucs nodig om de afstand tot haar kiezers zo klein mogelijk te houden. Zij treedt behoedzaam op, zonder overdreven hard uit te vallen. Merkel heeft de afgelopen jaren ook bewezen een strenge ‘moeder’ te kunnen zijn en daarmee een kundige crisismanager. Binnen CDU/ CSU en in het kabinet heeft ze talrijke netelige kwesties aangepakt. Van haar personeelsbeleid zou de nukkige Rutte veel kunnen leren.

Tijdens de herdenkingsplechtigheid voor Kohl in Straatsburg werd, ten overstaan van wereldleiders en Europese politici, nogmaals duidelijk dat de Franse president Emmanuel Macron met Merkel wil strijden voor een verenigd Europa dat meer zelfbewust naar buiten treedt. De samenwerking tussen de leiders van beide landen is altijd al van cruciaal belang geweest. Binnen haar eigen land heeft zich geen serieus alternatief voor Merkel aangediend. *Keine Experimente!* zal wederom de winnende slogan zijn.

AUTEUR Quinten Weeterings is historicus en was meermaals te gast op congressen van CDU en Junge Union

Maar.

In Nederland houden we wel van het steile maar effectieve calvinisme van *Mutti* Merkel. **Een staatsvrouw en een kundig Bundeskanzlerin, maar ook goede leiders kunnen de verkeerde richting wijzen. Als Merkel de Duitse verkiezingen wint zal ze samen met Macron uit de coulissen van dit verkiezingsjaar stappen om Europa verder te verstatelijken.**

Je zou het de ‘Europese spagaat’ kunnen noemen. Voor het behoud van de euro en de Europese Unie in de huidige vorm is veel meer Europese integratie nodig, maar de Europese *angry mob* heeft nu al schoon genoeg van de verstatelijking van de Unie en wil juist minder integratie. Kiezen maar.

Merkel heeft zich lang doof gehouden voor dit dilemma. De euro moest koste wat kost worden gered. Dat is nu eventjes gelukt. De eurocrisis is voorlopig afgekocht met (jazeker) euro's: miljardenleningen aan Europese brekebeentjes en het aanzetten van de geldpers. Maar de economische theorie dicteert dat op de lange termijn een muntunie alleen stabiel kan blijven bij politiek-economische eenheid. En om die eenheid af te kunnen dwingen heb je machtige centrale statelijke instituties nodig. Een Europees Parlement met volle democratische rechten en een Europese Commissie met regeringsbevoegdheid, te beginnen bij een Europese minister van financiën. Merkel heeft Europa met haar eurobeleid een enkeltje superstaat in de maag gesplitst. Van draagvlak onder burgers ontbreekt vooralsnog echter ieder spoor.

Om de gemeenschapszin onder het kritische deel van de Europese kiezers alsnog te ‘stimuleren’ lijkt de Europese Commissie zich te hebben voorgenoemen van Brexit een waarschuwingsoefening te maken. ‘De Brexit kan geen succes worden’, aldus voorzitter Juncker. Meer een dreigement, dan een constatering. Wie flirt met anti-EU-sentimenten moet duidelijk worden gemaakt wat de consequenties zijn van de electorale wanhoopsdaad van de Britten. Via de Brexit-onderhandelingen wordt armpje gedrukt met alle Europese kiezers over de onvermijdelijkheid van de ‘ever closer union’.

De tragiek is dat veel van die Eurokritische kiezers – ik reken mezelf daar ook bij – niets liever willen dan weer verliefd worden op de essentie van het Europese vredesproject. Ze steunen de Europese gedachte in haar oorspronkelijke vorm: vrede via economische samenwerking. Maar nu Merkel, Macron en de Europese Commissie werken aan een gedwongen Europees huwelijk, maakt die liefde weinig kans meer. Een serieuze bedreiging voor de toekomst van Europa.

AUTEUR Harmjan Vedder is lid van de redactie van *Groen*

Nieuwe serie vanaf januari 2018

Fellowsprogramma

In januari 2018 begint een nieuw cursusjaar van het Fellows-talentenprogramma, een introductie in het christelijk-sociale gedachtegoed. We nodigen twintigers met interesse in de christelijke politiek weer van harte uit te solliciteren. Om de traditie van de ChristenUnie te ontdekken of om bestaande kennis verder te verdiepen.

Het WI biedt graag de gelegenheid zich te laten inspireren door belangrijke denkers uit heden en verleden – soms van wel eeuwen terug. Leg je oor eens te luisteren bij invloedrijke mensen uit onze christelijk-sociale traditie. Wat heeft het werk van Augustinus te zeggen voor de politiek van vandaag? Wat betekent Dooyeweerd's publieke gerechtigheid? En wat kan Thomas van Aquino ons zeggen over veiligheid en vrede?

Investeren in de toekomst | In het Fellows-programma leg je een basis voor je denken over politiek en maatschappij, en doe je kennis en vaardigheden op waar je een leven lang baat bij hebt. Veel van de deelnemers van eerdere jaren hebben tegenwoordig een functie waarin zij de opgedane kennis en vaardigheden kunnen inzetten ten bate van de samenleving. Sommigen binnen de ChristenUnie, sommigen op een andere plek in de maatschappij. De Fellows zijn bovendien waardevolle en inspirerende gesprekspartners voor het WI, bijvoorbeeld over lopende onderzoeksprojecten.

Het programma | Aan de hand van teksten van vooraanstaande politieke denkers gaan de cursisten een jaar lang maandelijks in gesprek over verschillende thema's binnen de christelijke politiek. Iedere avond wordt geopend met een introductie door een deskundige, zoals hoogleraar Johan Graafland, senator Roel Kuiper en bisschop Gerard de Korte. De avonden worden geleid door cursuscoördinator Trineke Palm, zelf Fellow van het WI en post-doctoraal onderzoeker aan de Universiteit Utrecht. Cursisten worden getraind in het voeren van debatten en in het schrijven van opiniërende teksten. Het schrijven van een essay vormt de eindopdracht van het programma.

Nieuwsgierig? | Zie wi.christenunie.nl/fellows2018 voor meer informatie. Er is een deelnemersbijdrage (inclusief maaltijden) van € 250,- voor werkenden en € 125,- voor studenten.

Solliciteren | Stuur vóór 1 december je motivatiebrief en cv naar wi@christenunie.nl.

Agenda.

21 september

Sallux event Hervormd Kapitalisme
Amersfoort
sallux.eu/events/capitalism-reformed.html

29 september

Themacongres EU
Amersfoort
christenunie.nl/themacongres-europa-2017

4 november

Wooncongres
Hart van Vathorst, Amersfoort
wi.christenunie.nl/wonen

Voor bestuurders en/ of politici:

september – november

Het hart van de ChristenUnie
Op 20 verschillende plaatsen
christenunie.nl/opleiding/hethartvandechristenunie

6 oktober, 10 november en 16 december

Trainingsdagen kandidaat-wethouders
Amersfoort
christenunie.nl/opleiding/kandidaatwethouders

18 november (start)

'Warmlopen voor de raad'
Assen, Gouda en Apeldoorn
christenunie.nl/opleiding/warmlopenvoorderaad

Noten.

p 6-11

Voor dit artikel hebben de auteurs zich op de volgende literatuur gebaseerd:

Bartelink, C. en Verheijden, E. (2015). Wat werkt bij het versterken van sociale netwerk van gezinnen? Utrecht: Nederlands Jeugd instituut www.nji.nl. Hermanns, Jo, (2009). Het opvoeden verleerd. Amsterdam: Vossiuspers UvA. Levering, B. en Kinneging, A. (2007). In het belang van het kind. Macvarish, J. (2016). Neuroparenting, the expert invasion of family life. www.nji.nl/nl/Kennis/Databanken/Databank-Effectieve-Jeugdinterventies. Rouvoet, A. (2008), Gezinsbeleid: een gedeelde verantwoordelijkheid, Denkwijzer juni 2008. Tweede Kamer 2016-2017, 34581, nr. 2. Initiatiefnota van de leden Samsom en Segers: 'De herovering van de publieke samenleving, naar coöperatief overheidsbestuur'. Unicef (2013). Child well-being in rich countries: A comparative overview.

p 18-21

1. Giddens, A. (1998). The Third Way; the renewal of Social Democracy. Cambridge: Polity.
2. Bussemaker, J., & Ploeg, R. v. (2001). Leven na Paars; Linkse visie op de derde weg. Amsterdam: Prometheus.
3. Zorg wordt hier breed opgevat. Hier vallen ook allerlei vormen van ondersteuning onder die bij dragen aan integratie en participatie.
4. WMO-nota 2015, p. 10.
5. WMO-nota 2015, p. 120.
6. 2003/2004, T. (2003). Zorg en maatschappelijke ondersteuning. Brief van de minister en staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. Tweede Kamer, vergaderjaar 2003/2004, 29538, nr. 1 (Contourennota). Den Haag, p. 18-19.
7. Opvallend is ook het contrast tussen landelijke en gemeentelijke nota's. De gemeente (alleen Ede is onderzocht) heeft over de hele linie vooral een positieve toon, niet vermanend maar aanmoedigend en motiverend.
8. Schinkel, W. & Houdt, F. van (2010(2)). Besturen door vrijheid: neoliberal communitarisme en de verantwoordelijke burger. Bestuurskunde, 12-21, aldaar 12.
9. Schaafsma, P. (2017). 'Het blijft toch familie'. Nadenken over wat eigen is aan gezin vanuit het perspectief van de familieband. In H. v. Crombrugge, D. Luyten & K. Emmery (red) , Het gezin in Vlaanderen 2.0.; over het eigene van gezinnen en gezinsbeleid. Antwerpen: Garant.

p 22-23

Voor de infographics zijn de volgende bronnen gebruikt:

Centraal Bureau voor de Statistiek: <http://www.cbs.nl>, waaronder databank Statline. TNO/ Alink et al, Kindermishandeling 2010, 2012. Nederlands Jeugd Instituut, eenoudergezinnen, 2014. Jeugdzorg Nederland in de Kinderombudsman (2014) Vechtende ouders, het kind in de knel. Adviesrapport over het verbeteren van de positie van kinderen in vechtscheidingen. Amato, P.R. (2001). Children of divorce in the 1990's: An update of the Amato and Keith (1991) Meta-analysis. Journal of Family Psychology, 15, 355-370. Steenhof en Prins, echtscheiding van ouders en kinderen, Bevolkingstrends, 4e kwartaal 2005.

p 24-29

1. Whisman, M. A. (2001). The association between depression and marital dissatisfaction. In S.R.H. Beach (Ed.), Marital and family processes in depression: A scientific foundation for clinical practice (pp.3-24). Washington, DC: American Psychological Association; Proulx, C. M., Helms, H. M., & Buehler, C. (2007). Marital quality and personal well being: A meta analysis. Journal of Marriage and Family, 69(3), 576-593.
2. www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2017/12/bijna-90-procent-zegt-zich-gelukkig-te-voelen.
3. Robles, T. F., Slatcher, R. B., Trombello, J. M., & McGinn, M. M. (2014). Marital quality and health: A meta-analytic review. Psychological Bulletin, 140(1), 140.

4. www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/gezondheid-en-preventie/nationaal-programma-preventie.
5. Zie voor een overzicht: Kluwer, E.S. (2013). Het welbevinden van ouders en kinderen na echtscheiding. In: Actuele Ontwikkelingen in het familierecht. UCERF reeks 7 (p. 91-105). Nijmegen: Ars Aequi Libri.
6. www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2012/25/de-invloed-van-emotionele-gebeurtenissen-op-geluk-en-tevredenheid.
7. Bron: Nationaal Kompas Volksgezondheid (www.volksgezondheidenzorg.info)
8. Bron: CBS en TNO rapport 22925 / 11342.
9. www.mkb servicedesk.nl/10557/zieke-werknemer-kost-230-euro-per-dag.htm.
10. Butler, M.H. (1999). A meta-analytic update of research on the couple communication program. The American Journal of Family Therapy, 27(3), 223-237; Jakubowski, S.F., Milne, E.P, Brunner H., & Miller, R.B. (2004). A review of empirically supported marital enrichment programs. Family Relations, 53(5), 528-536.
11. Kluwer, E.S., Van der Wal., R., Oosterhuis, L., & Van der Sluis, D. (2017). Does Marriage and Relationship Education work? Short-term and long-term effects of The Marriage Course. Manuscript in voorbereiding.
12. Conradi, H.J., Dingemanse, P., Noordhof, A., Finkenauer, C., Kamphuis, J.H. (in druk). Effectiveness of the EFCT-based Hold-me-Tight group program for couples in a self-referred and clinician-referred sample. Family Process.
13. Kluwer, E. S. (2010). From partnership to parenthood: A review of marital change across the transition to parenthood. Journal of Family Theory and Review, 2, 105-125.
14. Ter Kuile, H., Kluwer, E. S., Finkenauer, C., & Van der Lippe, T. (in druk). Predicting adaptation to parenthood: The role of responsiveness, gratitude and trust. Personal Relationships.
15. Schulz, M.S., Cowan, C.P., & Cowan, P.A. (2006). Promoting healthy beginnings: A randomized controlled trial of a preventive intervention to preserve marital quality during the transition to parenthood. Journal of Consulting and Clinical psychology, 74, 20-31; Shapiro, A.F. & Gottman, J.M. (2005). Effects on Marriage of a Psycho-Communicative-Educational Intervention With Couples Undergoing the Transition to Parenthood, Evaluation at 1-Year Post Intervention. Journal of Family Communication, 5, 1-24.
16. Shadish, W.R. & Baldwin, S.A. (2003). Meta-analysis of MFT interventions. Journal of Marital and Family Therapy, 29, 547-570.; Snyder, D.K., Castellani, A.M. & Whisman, M.A. (2006). Current status and future directions in couple therapy. Annual Review of Psychology, 57, 317-344.
17. Doss B.D., Atkins, D.C., & Christensen, A. (2003). Who's dragging their feet? Husbands and wives seeking marital therapy. Journal of Marital and Family Therapy, 29, 165-177. Cijfers voor de Nederlandse situatie ontbreken.
18. Shaw, L.A., Divorce mediation outcome research: A meta-analysis. Conflict Resolution Quarterly, 2010, 27, 447-467.
19. Kluwer, E. S. (2013). Het ouderschapsonderzoek: een aanpak bij vechtscheidingen. Raad voor de Rechtspraak: Research Memoranda, nr.1, jaargang 9. Den Haag: SDU. www.rechtspraak.nl/SiteCollectionDocuments/Ouderschapsonderzoek.pdf.
20. www.kinderenuitdeknel.nl; Lawick, J. van, & Visser, M. (2015a). Kinderen uit de knel. Een interventie voor gezinnen verwickeld in een vechtscheiding (2nd ed.). Amsterdam: Uitgeverij SWP; Schoemaker, K., de Kruijff, A., Visser, M. & Finkenauer, C. (2017). Vechtscheidingen: Beleving en ervaringen van ouders en kinderen en verandering na Kinderen uit de Knel. Onderzoeksrapport, Vrije Universiteit, Amsterdam. www.hetlock.nl/wp-content/uploads/2017/03/Vechtscheidingen-Belevingen-en-ervaringen-van-ouders-en-kinderen-en-veranderingen-na-Kinderen-uit-de-knel.pdf.

p 60-65

1. Gerard Beverdam en Eduard Sloot, 'Egbert Schuurman: Hopen op de jeugd', Nederlands Dagblad (6 mei 2017).

p 70-73

1. Wolfgang Streeck (2015) Gekochte tijd: de uitgestelde crisis van het democratisch kapitalisme, Uitgeverij Leemagazijn. In het Duits verschenen in 2013.
2. De gegevens van de figuur zijn ontleend aan statistieken van de OECD (inflatie), CPB (staatschuld), en BIS (private schulden). De data van private schulden is pas vanaf 1990.
3. Zie voor de omvang en samenstelling van de balans van de ECB www.ecb.europa.eu/pub/annual/balance/html/index.en.html.
4. Voor een goede studie over de financïalïsering in Nederland en de gevolgen daarvan, zie het WRR working paper Dutch Financial Fragilities van Dirk Bezemer en Joan Muysken.

Colofon.

Groen, studie- en opinieblad van de ChristenUnie.
Jaargang 1, nr. 3, september 2017.
Oplage: 6.000 | ISSN: 1568-5845

Groen is een publicatie van het Wetenschappelijk Instituut (de mr. G. Groen van Prinsterer-stichting) en de Bestuurdersvereniging van de ChristenUnie. *Groen* wordt toegezonden aan alle donateurs van het Wetenschappelijk Instituut, aan alle bestuurders van de ChristenUnie en aan losse abonnees.

Meer informatie over abonnement of donateurschap via: wi.christenunie.nl.

Groen verschijnt 4 keer per jaar.
Deadline kopij vierde nummer: 15 oktober 2017.
Neem voor een bijdrage contact op met de redactie via redactiegroen@christenunie.nl.

Donateurschap WI per 01-01-2017:
€ 36,00* per jaar. T/m 26 jaar € 20,00.*
Donateur WI (kwartaalbetaling)
€ 9,00 mogelijk met aut. incasso.
*Bij aut. incasso, anders € 2,50 toeslag

Redactie

Esther Paul-Jonker (hoofdredacteur)
Bernadette van den Berg (namens Bestuurdersvereniging)
Harmjan Vedder (namens Tweede Kamerfractie)
Geert Jan Spijker (WI)
Mirjam Kosten (eindredacteur)
Remco van Mulligen (eindredacteur a.i.)

Vormgeving

Frivista | create, communicate, activate | Utrecht

Fotografie

Folkert Rinkema, ChristenUnie, WI

Druk

Drukkerij Torendruk

Uitgave, redactie en administratie

Mr. G. Groen van Prinsterer-stichting
WI van de ChristenUnie

Legaten

Gedenkt u het WI testamentair dan luidt de tenaamstelling: Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie, 'Mr. G. Groen van Prinsterer-stichting' Amersfoort. KvK dossiernr. 32084387.

Postbus 439, 3800 AK Amersfoort
Telefoon: 033 - 422 69 60
Email: redactiegroen@christenunie.nl
wi.christenunie.nl
bestuurders.christenunie.nl

Mocht u de toezending van *Groen* of uw donateurschap willen opzeggen, doe dit dan schriftelijk voor 1 januari 2018 (per post of via ledenadministratie@christenunie.nl).

© ChristenUnie 2017 Overname van artikelen en/of illustraties uitsluitend na toestemming van de redactie.

Groen is een uitgave van

ChristenUnie
Bestuurdersvereniging

‘Een sacrament is een tastbaar teken van ontastbare werkelijkheid. Het verbond van God is tastbaar aanwezig. Het huwelijk is er daar één van, als vruchtbaar verbond en teken van de wijze waarop God met mensen omgaat.’